

— Բ Ր Ո Ն Ի Կ —

ԸՆԴՀ. ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ՄՏԱԽՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ՝ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

ԱԿԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ

Մեր արդի մտաւոր կեանքի արտասահմանեան բաժնին նուիրած ընդհանուր տեսութեանս առաջին մասին մէջ երկարօրէն կանգ առի երկու նորայայտ տաղանդներու վրայ — Շահան Շահնուրին եւ Ջ. Որբունիին — որ հայ վէպը ճոխացուցին երկու ինքնատիպ գործերով:

Ասոնցմէ քիչ առաջ, կամ միաժամանակ կամ քիչ յետոյ, լոյս տեսան վիպական սեփն հետ առնչութիւն ունեցող չորս գործեր, Համաստեղի Անճրեւը, Թորոս Ազատեանի Քաւանակը, Վահրամ Կաքաւեանի Պողպատէ Սերմերը եւ Վահէ Հայկի Հայրենի Ծխանը, պատմութեան հաւաքածոներ՝ որոնց իւրաքանչիւրը ինքնայատուկ հրապոյրով լի է ու մեայուն արժէք մը կը ներկայացնէ:

Համաստեղ արդէն հանրածանօթ դարձաւ Գիւղը հատորով որ ընդհանուր գնահատման արժանացաւ՝ հեղինակին ծննդավայր Խարբերդի շրջանի գիւղական տիպարներուն, բարքերուն, բնակայններուն սուր գիտողութեամբ, նուրբ հեղնութեամբ ու քնքուշ բանաստեղծութեամբ լի պատկերացումներովը: Անճրեւը — որուն վրայ արդէն գրած եմ Ապագայի մէջ — շարունակութիւն մը եւ լրացում մըն էր նոյն շարքին. այս հատորն եւս. կը պարունակէր քանի մը դմայլելի պատմութեանքներ, որոնց լաւագոյններն էին Համբոյրը եւ Զրոյց շան մը հետ, մեծ ոճիւրէն աւերուած ու ամայացած իր հայրենի գիւղին ոգում մը հօգօր ու խորագրաց. տնոր մէջ կային նաեւ երկու

տաղաչափուած պատմութեանքներ, որ շահեկան ու համեղ հատուածներ ունէին, բայց ընդհանրապէս՝ ձգձգուած ու դանդաղ, նուազ յաջող էին քան արձակով պատմութեանքները:

Անկից ի վեր՝ Համաստեղ, որ Փօթօկրաւիւրի տան մը մէջ աշխատելով իր ապրուստը կ'ապահովէ, ինքզինքին երկար ու սիրուն արձակուրդ մը տուաւ, եկաւ Փարիզ ուր միտներ մնաց, գնաց Եգիպտոս, Յունաստան, Երուսաղէմ, Սուրիա, ճոխացուց իր զգայնութիւնն ու միաքը նորանոր տեսիլներով, տպաւորութիւններով ու գիտողութիւններով, եւ հիմա դարձած Ամերիկա՝ անշուշտ մեզի պիտի տայ նոր գործեր, ուր կը յուսանք թէ իր Խարբերդը, որ ցարդ այնքան լաւ ներշնչող մը եղաւ իր տաղանդին, գրելի տարածերի շնորհիւ պիտի չմնայ այլ եւս: Համաձայն չեմ Զարեանին որ Զուարթնոցի իր մէկ յօդուածին մէջ կը հեզնէր Եւրոպայի կամ Ամերիկայի քաղաքակրթական մեծագոյն կեդրոններուն մէջ ապրելով հանդերձ զեռ իրենց ծննդավայր գիւղին խոնարհ տեսիլներն ու յիշատակները քրքրել յամեցող մեր գրողները եւ կը հրաւիրէր մեր նոր գրական ուժերը համամարդկային բարձր մատենագրութեան կատարներուն ձգտելու: Ես ալ կը ցանկամ որ համամարդկային մեծ տարողութիւն ունեցող գործեր մեր մէջ երեւան, որովհետեւ գերազույն գրականութիւնը անոնց մէջ է, բայց ատոր համար չեմ ենթադրահատեր գիւղի կեանքի նուիրում համեղ ու

ինքնատիպ զրահան էջերը. Փօլ Արէն, որ Փարիզ կ'ապրէր, գմայլելի գրագէտ մը եղաւ, թէեւ իր զործը գրեթէ միայն իր Փրովանտին գիւղական կեանքին պատկերացումն ըլլար: Թրքահայ գիւղերը, որ սճրագործ փոթորիկին մէջ աւերուեցան, իրենց երգիչներն ու պատկերահաններն ունենալու են: Բայց Համաստեղի պէս զրագէտներ, որ աւելին կրնան ընել, գիւղերգութեան մէջ մշտնջենապէս սահմանափակուելու չեն անշուշտ:

Միւս երեք երիտասարդ գրողները սկսնակներ չէին նոյնպէս. երեքն ալ պատերազմէն անմիջապէս յետոյ յայտնուած էին արդէն՝ ուշագրաւ էջեր տալով մեր պոետական կամ արտասահմանեան մամուլին: Առաջին անգամն է որ երեքն ալ հատորի մը մէջ կ'ամփոփեն իրենց պատմութեանքներու մէկ շարքը: Շահնուր Է. Որբունի պատերազմէն յետոյ արմատախիլ եղած, արտասահմանի այս կամ այն անկիւնն ինկած հայ երիտասարդութեան կեանքէն կը քաղէին իրենց վեպերուն նիւթը. Համաստեղ իր պատմութեանքներուն մէջ մեծ մասամբ Խարբերդի յուշերէն կը ներշնչուէր ու մասամբ՝ արտասահման տարտղնած պանդուխտ Հայութեան կեանքէն: Ազատեան, Ակնցի, տարամերժօրէն իր սգաւոր ծննդավայրին յիշատակներուն նուիրած է Քառանակը, Վահէ Հայկ, Խարբերդցի, նոյնպէս կը պատմէ ու կ'երգէ Հայրենի Միւսին մէջ ինչ որ իր բնիկ ու քարուքանդ Խարբերդէն կենդանի կը մնայ իր մտքին ու սրտին խորը: Նոյն բանն քրաւ նաեւ ուրիշ երիտասարդ գրող մը, Կ. Խրայեան, քանի մը տարի առաջ իր հրատարակած Լիճք (Կէօճիք) յուղիչ ու շահեկան հատորով, ու ան հիմայ կը շարունակէ, կենսալից պատկերներով զոր կը հրատարակենք Անախիտի մէջ, կորուստէ փրկել իր ծննդավայրի աւանդութիւններն ու կենցաղը, ժողովրդական հին երգերու հատակասորները, որոնց մէջ վաղնջական հեթանոս շրջանէն մնացած թանկագին հետքեր կը գտնուին, որ ցարդ մեր հասարակութեան անձանցով էին: Այս բոլորը ուժեղ հերքում մըն է ոմանց այն սխալ կարծիքին, որու համեմատ արտասահմանի մէջ, հայրենիքէ հեռու, հայ գրականութիւն մը չի կրնար ծաղկիլ և կատարուած ճիգերը անկենդան, օտարախորթ, արուեստական արտադրութիւններ միայն կրնան ըլլալ: Ատիկա ճիշտ պիտի ըլլար ուրիշ ու եւ է ազգի

համար, որ ստուար մեծամասնութեամբ իր հայրենիքին մէջ հանգարտ նստած է և որուն գրագէտ զաւակներն անշուշտ յիմար զաղափարը պիտի չունենային իրենց գործերը երթալու օտար երկրի մէջ արտադրելու. հայ ժողովրդին — ինչպէս ատենով հրեայ ցեղին — կացութիւնը, ահաւոր դէպքերու անդիմադրելի ճնշման տակ կազմուած, տարբեր է և բացառիկ. Հրեան, թէեւ հեռու իր հայրենիքէն, թէեւ նոյն իսկ իր լեզուն կորսնցուցած, իր շարք մը ցեղատիպ զրոյներուն ձեռքով՝ երկու հազար տարիէ ի վեր օտար լեզուով «հրեայ գրականութիւն» կ'արտադրէ աշխարհիս ամէն կողմը: Հայը, որ արդէն իսկ երկու դարէ ի վեր, հայրենի հողին վրայ հայեցի գրականութիւն մը հնարաւոր եղածին չափ ծաղկեցնել ջանալով հանդերձ, օտար երկիրներ հաստատուած հին ու ստուար զաղութներու ծոցին մէջ է որ իր զրահան մեծագոյն զործունէութիւնն ունեցած է, այսօր կը շարունակէ և պէտք է շարունակէ նոյն կրկնակ աշխատանքը: Օր մը թերեւս Հայերն ալ, Հրէից պէս, արտասահմանի մէջ, օտար լեզուներով պիտի արտայայտեն իրենց տաղանդը — և անոնց լաւագոյնները օտար լեզուով իրենց Հայու հողին պիտի թարգմանեն — բայց ներկայիս, դէթ 4(—5) տարուան համար, հայ տարէց կամ նոր տաղանդաւոր գրողներ արտասահմանի մէջ կարելիութիւն ու պարտականութիւն ունին իրենց մայրենի լեզուով ղեկարուեստական արտայայտիչներն ըլլալու, ոչ միայն «համամարդկային» մեծ հարցերու, Հայու աչքով տեսնուած օտար ազգերու կեանքին, այլ և ու մանաւանդ այն գոտ հայկական անհուն նիւթին որ է մեծ փոթորիկէն յետոյ օտար երկիրներ ցրուած Հայութեան կեանքը, ոգումը պատերազմի շրջանին հայ դիւցազնութեան ու հայ մարտիրոսութեան յիշատակներուն, ու վերակենդանացումը հայ ծննդավայրին մէջ ապրուած մանկութեան ու պատանութեան հին ու նուիրական տեսիլներուն: Ատիկա ճիշտ այն «հայկական նիւթն» է զոր արտասահմանի հայ գրողներն են որ կրնան լաւագոյն կերպով արտայայտել: Դեռ քիչ բան է այս նիւթին նուիրուած արտասահմանեան արտադրութեանց շարքը որ անօրինակ Աղէտէն ի վեր ի լոյս է եկած: Առոնք առաջին փորձերն են հայ մանապրութեան այս նոր, ինքնուրոյն ու կա-

րեւոր շրջանին: Ասոր համար՝ պէտք է մեծապէս խրախուսել այդ փորձերը կատարողները, որպէս զի անոնք շարունակեն ու լրացնեն իրենց այնքան յաջողապէս սկսածը, եւ որպէս զի ուրիշներ եւս հետեւին անոնց օրինակին:

Քառասնակի հեղինակը բանաստեղծ է աւելի քան վիպող: Ան արդէն իսկ այս հատորէն առաջ հրատարակեց տաղերու երկու հաւաքածուներ, Սղբիւր անմահութեան տխուր սով, ուր զգայուն ու փափուկ քնարերգակ մը ի յայտ կուգար՝ թարմ ու ներդաշնակ տաղերու մէջ: Նոյն բանաստեղծն է որ Քառասնակին մէջ իր ծննդավայր Ակնը կ'երգէ նուագաւոր քնարերգական արձակով մը: Սղբիւրին ըսկին, Գեղի կողանդ, Հարսնփոխ, Գեղի քաւիկ, Քառասնակ, Նոր կիրակի, Գեղի իրիկունները, Գարնանային ցուշեր, քերթուածներ են ուր պանդուխտ հեղինակը, իր մանկութեան յուշերուն անձնատուր, «բարբառս Աղէտին բերած մահուան խաւարէն ի լոյս կը վերակոչէ Ակնայ շրջանի ժողովուրդին բարբերը, աւանդութիւնները, հաւատալիքները, տօնական օրերու սովորոյթները, — ինչպէս ըսած եմ զրքին յառաջաբանին մէջ, — եւ պանդխտութեան տառմին այս կամ այն գրուագր, Ակնայ բնական գեղեցկութեանց ճարտարօրէն ոգուած շրջապատներէնով պաշարուած եւ ժողովրդական բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերէն ոմանց պաշտահատուր ընդելուզումով լուսաւորուած: Ազատեան մէկզի զրած է Պոլիս բաղդ փնտռելու զացող այրերուն արեւածալից պատմութիւնը որ օր մը վիպասան մը գեղարուեստօրէն պիտի վերապրեցնէ անշուշտ, անոր մէջ եղած լոյսի ու ստուերի համեմատութիւնները ճշգրտօրէն ի վեր հանելով: Այստեղ արտայայտուած կը գտնենք միայն ինչ որ ծննդավայրը մնացող մարդոց, մանաւանդ կիներու եւ մատաղ սերունդին կեանքին մէջ կար քնքուշ ու միամիտ, կամ խստօրէն նահապետական, կամ խանդավառօրէն թարմ, կամ ցաւաղինօրէն սրտառուշ, ամենքն ալ խորապէս բանաստեղծական»:

Հատորը կը պարունակէ նաեւ երկու պատմածք, Զուլտակ Զիււրը եւ Վերադարձը, որ սակայն դարձեալ գրուած են ոչ այնքան վիպասանի որքան բանաստեղծի ձեռքով, եւ արդէն ասոնք ընդլայնումն են հայ

կական պանդխտութեան երկու դրուագներու ժողովրդական բանաստեղծութեամբ աւանդական վիպումին, որմէ հատակտօրներ միայն պահպանուած են, Ազատեան այդ հատակտօրները լրացուցած ու ճոխացուցած է իր արձակով եւ տուած է մեզի պանդխտութեան ցաւը թարգմանող երկու յուզիչ ու սիրուն վիպերգ:

Այս գիրքը, գեղարուեստական վայելուչ տպագրութեամբ, եւ զարդարուած Մելգոն Բէլապատեանի — որ ինքն ալ Ակնայ ամենէն տաղանդաւոր գաւակներէն մին է — խորհրդանշանական հոյակապ պատկերներով, — սըխրալի յուշարձան մըն է կանգնուած ի պատիւ աւերեալ ծննդավայրի մը, որ քանի մը զարթոյնացած մահուանի ամենէն վառ ու բեղմնաւոր կեդրոններէն մին եղաւ:

Վահէ Հայկ Խարբերդի գաւակ մըն է, իր հատորը — Հայրենի յիւան — գիրքը արժանի կը դարձնէ Խարբերդէն բղխած մտաւորական շքեղ հոյին մէջ ինքնայատուկ տեղ մը գրաւելու, մեծ թիկատինցիին, վեհաշունչ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին հովանոյն տակ, սքանչելի գրագէտ Ռուբէն Զարդաբեանի, հմայիչ վիպող Համաստեղի, ներդաշնակ հոետոր ու կուռ հրապարակագիր Հրաչ Երուանդի կողքին: Ան պատերազմէն յետոյ պոլսական լրագիրներու եւ Իգմիրի «Արեւելեան Մամուլ»-ին մէջ հրատարակած է գեղեցիկ էջեր, եւ՝ այս վերջին տարիներս չես զիտեր ինչու լուռ մնալէ յետոյ հիմայ պատուական գաղափարն ունեցեր է հաւաքել ներկայ հատորին մէջ այդ հին գրութիւններուն մէկ մասը՝ նոր գրուած էջերու հետ, եւ մտադիր է՝ ինչպէս կը ծանուցանէ այս հատորին կողքին վրայ գրուած քանի մը տողով, հրատարակել ի մօտոյ Հայրենի յիւանի երկրորդ շարք մը, թիկատինցիին վրայ հատոր մը, եւ «ամերիկեան գրականութեան հիմնագիր Օ. Հէնրի» վրայ ուսումնասիրութիւն մը: Վահէ Հայկ բանաստեղծ է՝ ինչպէս Ազատեան, այն տարբերութեամբ որ ինք միմիայն արձակով կ'արտայայտէ իր բանաստեղծական խառնուածքը, եւ ինքն եւս իր հատորն ամբողջ լեցուցած է գրուածքներով որ բոլորն ալ նուիրուած են իր ծննդավայր Խարբերդին երկուտան յուշերուն, ինչպէս Ազատեան Աղէտէն առաջ իր Ակնին պարգած կեանքին:

Վասէ Հայկ աւելի մօտ է խառնուածքով Համաստեղին քան Ազատեանին: Գիտէ երգել ու վրայել, իր արձակը ջղուտ է եւ արագ, թէեւ յաճախ թրթռուն՝ ամենաքնքուշ, միամիտ, այնքան քնարերգութեամբ մը, եւ ինչպէս Համաստեղին մէջ՝ իր մէջ ալ համեմատելի անուշամիտ տարրը կը խառնուի իր բանաստեղծական թոխչքներուն կամ իր դիտող մաքի կենդանի արտայայտմանց, բայց ու եւ է ազդեցութիւն չէ կրած Համաստեղէն, որովհետեւ անկից առաջ արդէն ինքը կազմուած եւ հրապարակ էր ելած, երկուքին ալ վարպետը թշկաւորնային ու Զարգարեանն է, Համաստեղին մէջ թշկաւորնային, Վասէ Հայկին մէջ Զարգարեանը առաւելապէս զգալի: Հայրենի իրականին է՛ն ազուոր էջերէն մին (ը՛ւր վացիր, վարպետ) արդէն ձօնուած է Զարգարեանին, անոր զորքը պանծացնելով եւ եղերական մահը ողբալով, ու Զարգարեանին պէս, ան կը սիրէ ոչ միայն երգել ծննդավայրի բնութեան գեղեցկութիւնները, նկարել առօրեայ կեանքին ցայտուն տեսիլները, այլ մանաւանդ հէքեաթներ գրականօրէն շարադրել, ժողովրդական հին աւանդակներ մերօրեայ ոճով ու ինքնադրոշմ արուեստով վերաստեղծել: Բայց իր պատմութեամբ, իր երգը, հէքեաթ մը հիւսելու իր եղանակը իրեն յատուկ են, իր ոճը բոլորովին անձնական է: Ազատեանն կը տարբերի նաեւ անով որ մինչ Ակնայ երգիչը իր անձը մէջտեղ չի դնէր ու հասարակաց կեանքը նկարելու կը ձգտի, Վասէ Հայկ՝ նոյն բանն ընելով հանդերձ՝ իր անձնական յուշերը, իր մանկութեան օրերու անհատական տպաւորութիւններն ալ արտայայտել կը սիրէ:

Այգին ու Ալվելուծքը, Սրբոյն ցակոբայ, Իմ Գարունս, Իմ Սէրս, Չհասկցուած, Աղբիւրի մը հին օրերը, Կմայիւրի էջեր են, ուր կը տեսնենք գիւղական ինքնատիպ ու խորունկ կեանքի մը բանաստեղծութեան հին պատկերներուն վերագարթումը՝ ինքնաբերական, անսխեթեւեթ, բնականօրէն քնքուշ ու խանդավառազին ոճի մը հմայքին մէջ: Պառաւ փշնին եւ կոյր Թուշնիկը հէքեաթներ են, յայտնապէս Զարգարեանի ազդեցութեան տակ գրուած, բայց ուր նուազ կատարեալ, նուազ ուժեղ, բայց աւելի միամիտ, աւելի շնորհալի ու թարմ շեշտ մը կայ:

Երկու նորավէպներէն, դուր այս հատորը կը պարունակէ. մին, Ներէ՛ ինձի, մայրիկ, լաւ

սկզբնաւորութիւն մը ունի, բայց վերջը թոյլ է, գեղեցիկ նիւթ մըն է, հապճեպ ու անկատար ձեւով արտայայտուած: Բայց միւսը, Քեռի՛ն՝ տի գայ, որ նախ Անանիտի մէջ հրատարակուեցաւ, Համաստեղի լաւագոյն նորավէպներուն կը հաւասարի, եւ յուսալ կուտայ մեզի որ Վասէ Հայկ իր մէջ գանուող վիպողի յատկութիւնները, որ այնքան փայլուն են սրբան բանաստեղծինը, պիտի զարգացնէ հետզհետէ նորանոր գործեր արտադրելով այդ ճիւղին մէջ, իսկ Սիրականին ետեւ, էն եւ Արցունքները տիպաւոր երկու կտորները զօւտ բանաստեղծութիւն են՝ ամենագողար հրապոյրով, լեցուն երիտասարդ շնորհով ու նուրբ յուզմունքով մը, եւ որ ուր ամէն ինչ հեղինակին անձնական քնարին բղխումն է:

Ահա՛ իմ Գարունս, իմ Սէրս կտորէն հատուած մը, ուր հեղինակը, երգելէ յետոյ երէկի կենդանի հայ Խարբերդին մէջ բնութեան դարունը եւ իր նոր բացուող սրտին դարունը, կ'ողբայ այժմեան աւերն ու ամայութիւնը... Եկուորները կ'ըսեն թէ մեր գեղին դարունը փախեր է շատոնց, անոր տեղ ծաղուած պառաւ մը կուգայ ուշ առնել, հագիւ Ապրիլին, խորշոմած շրթունքներ ունի, ու խոժոռ ժպիտ մը, որ լացի շատ կը նմանի. կ'ըսեն թէ կանաչներ փաթթեր է զխառն որոնք մեռելներու ծաղկեպսակը կը յիշեցնեն...: Կ'ըսեն թէ անիկա կը թողու որ ձիւնը լեռներուն վրայ մնայ շատ երկար: Մայիսին, ծաղիկներու տեղ, կաղնիայի բնտանիքներ կը ցանէ հոս ու հոն, ու ինք, այդ պառաւը, մինիւտ չի ու տատանկի շուքերուն տակ նստած՝ տխուր, տխուր եղանակներ կ'երգէ: Առուակներու ձայնին մէջ զրբը է կորսուած քոյրիկներու հեկեկանքը: Լուսնկային գլուխը ծոեր է, ու անոր դէմքին քսեր է տխրութիւն մը որ ճիշդ զխառնին կորսուած պէմուրատ հարսնուկներուն վիշտը կը յիշեցնէ...

«... Վա՛խ, հին օրերու դարուն, վա՛խ, հազար վախ, հին օրերու կաթոգին սիրական...»:

Վասէ Հայկի էջերէն ոմանք դերձ չեն ձեւի թերութիւններէ, կան հոն շարադրութեան ու ոճին մէջ տկար կամ անխնամ մասեր, նոյն իսկ լեզուի անհարթութիւններ: Բայց ան անշուշտ պիտի աւելի հոգածու ըլլայ որ իր յաջորդ հատորներուն մէջ այդ բիծերն անհետանան, եւ իր բոլոր գրուածքները

«Քեռին՝ տի գայ»-ին կամ «Արցունքները»-ին կատարելությունն ունենան: Գրքին տպագրությունը սիրուն է, և Քէպպալճեանի մէկ գեղեցիկ նկարով զարդարուած. բայց կը նկատենք հոն շատ բազմաթիւ տպագրական սխալներ, որոնցմէ կը ցանկանք մաքրուած տեսնել իր տպագրայ հատորները:

Վահրամ Կաքաւեան երիտասարդ Վանեցի մըն է որ վեց եօթ տարի առաջ արտասահմանի մեր թերթերէն սմանց մէջ իր հրատարակած պատմութեանքներով վիպոյդի ուշադրատաղանդ մը ի յայտ բերաւ: Վերջերս Փարիզի «Երեւան»-ին մէջ լոյս տեսաւ անոր մէկ բաւական ընդարձակ վէպը, լինա, որ ինքնատիպ ու ջղուտ գործ մըն էր: Այդ բոլորը ան գրած էր արեւմտահայ բարբառով: Բաց ի այս վերջին գործէն, ուր յեղափոխական ըմբոստողի մը զգացուէր, նախորդ էջերը արտագրութիւններն էին արուեստագէտի մը որ կեանքի այս կամ այն երևոյթը առարկայականօրէն իբր իրապաշտ վիպոյդ պատկերացնել կը ձգտի: Վերջերս, Կաքաւեան հոգեկան գորեղ ու շեշտուած մղում մը զգաց զէպ ի ծայրագոյն յեղափոխական սկզբունքները, որոնց ազդեցութիւնը արդէն սկսած էր ընդհամարուիլ լին: Երբ մէջ, ան աչքն ու սիրտը դարձուց, ոչ զէպ ի իր ծննդավայր Վանը, զէպ ի անոր կենսախայտ երէկը և սղաւոր ներկան, այլ զէպ ի այժմեան կենդանի Խորհրդային Հայաստանը, և հոն այսօր տիրող ընկերական ու իմաստասիրական ոգին իրացուց, ձգտելով այդ ոգին արտայայտել գեղարուեստական արտագրութեանց մէջ: Ասոնցմէ ան հրատարակեց բաւական թուով՝ «Երեւան» լրագրին մէջ, մեծ մասամբ պատմութեանքներ, յաճախ շատ յաջող՝ արուեստի տեսակէտով, մերթ ալ յեղափոխաշունչ քնարերգական արձակներ, նուազ յաջող, աւելի նմանողականի կամ արուեստականի կամ կուսակցականի տպաւորութիւն ձգող: Իր վերջին շրջանի այդ արտագրութեանց լաւագոյններէն երեքն է որ Կաքաւեան համախմբած է Պոլսկայի Սերմեր տիպոգրոսով հատորիկին մէջ որ լոյս տեսաւ քանի մը ամիս առաջ: Տէւօրը քառամեցուցիչ պատմութեանքն է կուսակցամուլական գիտումներով կատարուած եղբայրապահ ոճերի մը, ահաւոր էջ մը կուտ ու կծու ոճով մը գրուած: Մեծ ցատիկը, Գլուխներն

ու Պատերազմը, որամիտ ու գունաղեղ նորավէպ մըն է՝ հայ յեղափոխութեան ու մեծ պատերազմի յուշերէն ներշնչուած, անթոյն ու սիրուն քմայք մը: Դիւ ափսոսմ, հատորին կարեւորագոյն և ընդարձակագոյն գրութեանք, հեղինակին աշխարհայեացքին, զգայնութեան, արուեստին մէկ լիակատար արտայայտութիւնն է, և ամենէն ուժեղ, գաղափարալից, անձնադրոշմ գրական էջերէն մին որ վերջերս մեր մէջ երևցած ըլլան:

Պ. Կաքաւեան ունի ինքնատիպ խառնուածք, իրեն յատուկ սճ մը, սուր, քմայքոտ, մերթ ժուժկալօրէն քնարերգական, մերթ կամաւորապէս չոր, կարծր ու հատու: Ան պատմել գիտէ. իր շարագրութիւնը յստակ է և ներգաշնակ, իր լեզուն գրեթէ անթերի: Եւ ան կը թուի ըլլալ բեղմնաւոր միտք մը. այս հատորին կողքին վրայ կը ծանուցանէ իբր արդէն պատրաստ հրատարակելի գործեր՝ լինա վէպէն զատ որ հատորով պիտի լոյս տեսնէ՝ չորս անտիպ գործեր: Շրայալի Զարմուխները, պատմութեանքներ, Զարդարուն Զաւուները, հաշտվէպ, Այգեկուծ, վէպ գաղութահայ կեանքէն, Յաղթանակէն վերջ, վէպ: Իր գաղափարներն ու ձգտումները կրնան այս կամ այն անձին կամ խումբին տեսնելի ըլլալ կամ ոչ, ճշմարիտ գրականութիւնը սիրող ամէն հայ պիտի ընդունի՝ այս հատորը կարգալով՝ որ Վ. Կաքաւեանի մէջ մենք ունինք արժէքաւոր գրական ուժ մը, որ հետզհետէ պիտի ընդլայնի ու զօրանայ, եթէ միշտ հաւատարիմ մնայ զուտ արուեստի գործեր արտագրելու մղումին (ինչպէս ներկայ հատորին մէջ) և կուսակցական քարոզի կամ բանակոտի խտրէն զուշանայ, և եթէ մեր հատարակութիւնը տայ այս տաղանդաւոր գրագէտին այն գնահատումն ու խորախոյսը որուն արժանի է: Զեւ հասկնար միայն ինչու Կաքաւեան այս հատորին երեք գրութիւններէն մին շարագրած է արեւմտահայերէնով և երկուքը կովկասեան հայերէնով: Թէ արեւմտահայ գրող մը որ կ'երթայ հաստատուիլ կովկասեան Հայաստան, գրէ արեւելեան բարբառով, մինչև աստիճան մը կը հասկնամ, կ'ըսեմ՝ «մինչև աստիճան մը», որովհետև արեւելահայ գրողներ յերթականապէս մը, Ահարսեան մը, Բասակեան մը՝ երկար տաւն տպած են արտասահման՝ արեւմտահայ շրջանակներու մէջ և երբեք չեն խորհած, նոյն իսկ այնպիսի տաւն մը

երբ թրքահայաստանն էր որ կը կարծուէր իրր պապոյ ազատ Հայաստանը, արեւմտահայ ընտրաբաժնով գրել. արեւմտահայ գրողները նոյնը պէտք էր որ ընէին, ու այժմ իսկ նոյնը պէտք է ընեն՝ մինչեւ իսկ Կովկաս երթալով ապրիլ: Քաղաքական հանգամանքները երկար տոնէն ի վեր պարտադրած են հայ ժողովրդին երկու մեծ հատուածներուն՝ իրենց ուրոյն բարբառը գրականօրէն զարգացնել. այդ երկու բարբառներով երկու ամբողջ գրականութիւն յառաջ եկած է. եւ երկու բարբառներէն, երկու գրականութիւններէն իւրաքանչիւրը իր ուրոյն զեղեցկութիւններն ունի, հայ ժողովուրդը ամէն տեղ կարող է՝ չնչին ճիգով մը՝ երկու բարբառն ալ հասկնալ, երկու գրականութիւններն ալ հաւասարապէս ճաշակել: Ես բնաւ համաձայն չեմ Զարեանին որ վերջերս կը մեղադրէր արեւմտահայ գրողներուն թէ Մանձուհի մը օրինակին չեն հետեւած՝ հայ գրականութեան միութեան սիրոյն, եթէ տեսնելով հանդերձ որ Հայութեան քաղաքական կեդրոնը Կովկասեան Հայաստանի մէջ է փոխադրուած՝ կը յամառին արեւմտահայերէն գրել, փոխանակ արեւելահայ բարբառը ընդհանուր Հայութեան գրական լեզուն դարձնելու: Նախ՝ գործնական չէ, իրականանալի չէ աշխարհի ծրագիր մը. երբեք արեւմտահայ մը, որ Կովկաս երկար չէ ապրած, չի կրնար՝ ինչ ճիգ ալ ընէ՝ արեւելեան հայերէնը գրել Կովկասահայու մը պէս, եւ փոխադարձաբար: Ես դաշնակցական թերթերուն մէջ՝ սոսա՛հայ գրողներու յօդուածներուն արեւմտահայերէնի վերածումն ալ անիմաստ կը գտնեմ: Մանձուհի իտալիան չի կրնար համեմատուիլ մեր Հայաստանին, ոչ ալ իտալական ժողովրդին կացութիւնը մերինին հետ: Եթէ ընդարձակ Հայաստան մը կազմուած ըլլար որ թրքահայութեան մնացորդները ամենամեծ մասամբ իր ծոցին մէջ կարենար հաւաքել, Զարեանին ուզածը ժամանակի ընթացքին մէջ ինքնին կը կատարուէր: Ատիկա կրնայ միայն կատարուիլ բնական ձեւով, ոչ երբեք արուեստական, բռնադրօսիկ կերպով: Իսկ դէպքերու ահաւոր անգլթութենէն յետոյ որ ըզբտեց թրքահայութիւնը եւ անոր բեկորները ցրուեց տասը քսան օտար երկիրներու մէջ, փոխանակ խանդավառելու այն երկիւղած գուրգուրանքին վրայ որով ողջ մնացած արեւմտահայ գրողները եւ նոր հաս-

նող ուժերը կը ջանան պահպանել ու զարգացնել Ալիշաններու, Պէշիկթաշլեաններու, Թէրզեաններու, Եղիաներու, Զօհրապներու, Զրաքեաններու, Սիամանթօններու, Զարգարեաններու, Վարուժաններու զեղակերտած բարբառն ու գրականութիւնը, առաջարկել որ վերապրողները կամովին լքեն այդ ինքնայատուկ հրապոյր ունեցող հայ ստեղծագործութիւնը, առաջարկել է բան մը որ բարոյապէս, հոգեպէս անկարելի է:

Նկատելի ընդհանուր կէտ մը՝ վերջերս երեւցած արտասահմանեան հայ վիպական արտագրութեանց մէջ, այն է որ մեծ պատերազմի ընթացքին հայ ցեղին զիւցազնական զոհաբերութիւնը, մէկէ աւելի ճակատներու վրայ ցոյց տուած սխալի քաջութիւնը՝ բնաւ չ'երեւար անոնց մէջ, իսկ Հայութեան գէժ գործուած անասելի ոճիւրը՝ մերթ անուղղակի կերպով միայն հոն կը կատարէ ներշնչող գեր, իբր խորք կը ծառայէ այդ գործերէն ուսմանց, գործին բուն նիւթը չի դառնար: Զինագողարէն ի վեր Արամ Անտոնեանը միայն գիտեմ որ այդ ահաւոր ու անհուն նիւթին ուղղակի մօտեցած է՝ իր Ֆրանսերէն թարգմանուած գործին ուժեղ յառաջաբանին մէջ, եւ անկից տարամերձօրէն ներշնչուած է նաեւ Ալմ սեւ օրերուն տխրասով իր Զոլուս նորաժէպներու հաւաքածուին մէջ: Համատեղ տուաւ իր Շան մը հետ զրոյցը, ուր նոյն նիւթը կը տիրէ. Շահնուրի վէպին վրայ՝ ան հետեւն կը տարածէ իր ստուերը: Մեր վաղուց ծանօթ վիպասաններէն ու նորաժիպագիրներէն ոչ ոք զեռ ձեռք առաւ այդ նուիրական նիւթը: Ֆրանսուհի մըն է, Օրիորդ Փօլ Հանրի Պորտօ, որ առաջին զեղարուեստական գմայլի զործը հանեց անկից: Նիւթը սակայն, ահադին է, ամբողջ շարք մը գլուխ-գործոցներու ծնունդ տալու կարող: Հայերը կարծես զեռ կը վախնան անոր մօտենալու, որովհետեւ ահելի է ան եւ հայ գրողի մը ձեռքը կրնայ զոգացնել: Բայց այդ ահելին վսեմ է նաեւ. ամենէն խորիմաստ, ամենէն բարդ տուամն է ան, ամէն ինչ կայ հոն, պիտի դայ անշուշտ տոնը ուր հայ վիպասանը պիտի արտայայտէ՝ Հայու տաղանդով՝ մարդկային պատմութեան այդ արտասովոր էջը:

•

Բանասիրական աշխատութեանց մէջ որ վերջերս երեւցան գրքի ձեւով, առաջնակարգ

տեղ մը կը բռնէ Գառնիկ Յնտղլեանի Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի» ին քննական հրատարակութիւնը:

Գառնիկ Յնտղլեան մեր ամենէն լայն ու բազմակողմանի հմտութիւն ունեցող մտքերէն մին է: Անդլիոյ մէջ համալսարանական ամուր կրթութիւն մը ստացած, ան յետոյ տարիներու ընթացքին, հակառակ որ իր ժամանակին մէկ կարեւոր մասը ստիպուած ըլլար վաճականութեան նուիրելու, ինքնաշխատութեամբ (հանգուցեալ Դուրեան Սրբազանին պէս) սորված է հին ու նոր մէկէ աւելի լեզուներ, խորապէս ծանօթ դարձած է մեր հին դասական լեզուին ու մատենագրութեան: Խանդավառ սիրող ու խորաթափանց ըմբռնող զրական ու գեղարուեստական բարձրագոյն արտադրութեանց, եւ ինքն իսկ բանասէր ըլլալէ առաջ զրազէտ, տուած է մեզի ամբողջ շարք մը պատմական, բանասիրական աշխատութեանց, զրական քննադատութեան էջերու, եւ Շէքսպիրէ, Շէլլէ եւ այլ բանաստեղծներէ թարգմանութեանց: Քառասուն տարիէ ի վեր իր զրած յօդուածները կը մնան ցրուած զանազան թերթերու եւ հանդէսներու մէջ, եւ ցանկալի է որ հեղինակը զանոնք օր մը ամփոփէ քանի մը հատորներու մէջ, որ հմտական գրականութեան մեծարժէք ու հիւթեղ հաւաքածուներ պիտի կազմէին: Յարգ ան հատորով հրատարակած է միայն Շէքսպիրի «Անտոնիոս եւ Կլէոպատրա» ին եւ Խաչեմի քառերկերուն թարգմանութիւնները, որ նախ «Անահիտ» մէջ երեւցան, մեկնաբանուած՝ քննադատական ընտիր յառաջաբաններով: Այժմ ի լոյս կ'ընծայէ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանին միջոցաւ, Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի» երկին «ուղղեալ եւ լուսարանեալ» հրատարակութիւն մը, մեծագիր գիրք մը՝ վայելուչ տպագրութեամբ: Հայ գրին ու հայ գրաւոր մատենագրութեան պանծալի հիմնադիր Մաշթոց-Մեսրոպի «Վարքը» (կենսագրութիւնը), շարադրուած Մեծ Վարպետին անդրանիկ աշակերտներէն մէկուն՝ Կորիւնի ձեռքով, առաջին ինքնագիր հայերէն արտադրութիւնն է որ ի լոյս եկած է զրի գիւտէն յետոյ եւ իրեն նիւթ ունի հայ ցեղի պատմութեան մեծագոյն գէպքը, հասկանալի է ուրեմն արտակարգ կարեւորութիւնը այս գործին, անոր գերազանցապէս սրտաշարժ ու նուիրական հանդամանքը: Այդ գործը հրատարակուած է Վենետիկ՝ բազ-

մաթիւ սխալներով, որ հեղինակին արդէն իսկ խրթին ու մանուածոյ (թէեւ ա՛յնքան կուտ, կորովի եւ ինքնատիպ) ոճը շատ տեղ բոլորովին անհասկանալի դարձուցած կամ իր բուն իմաստէն շեղեցուցած էին: Յնտղլեան քննական ու վերլուծական նուրը աշխատանքի մը ենթարկելով այդ բնագիրը, սեղծած է (ինչքան հնարաւոր էր ձեռագիրներն իսկ աչքին առջեւ չունեցողի մը համար, բայց ինչպէս կ'երեւայ արդիւնքէն՝ մեծ յաջողութեամբ) այդ սխալները, եւ տուած է մեզի Կորիւնի բնագիրը, եթէ ոչ յար եւ նման հեղինակէն ձեռքէն ելածին, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ. գէթ անոր շատ մօտիկ:

Կորիւնի, ինչպէս սակեղարեան մեր հեղինակներուն մեծ մասին — ու մանաւանդ ատենով սակեղարեան համարուած եւ այժմ Հ. Ակինեանէն մինչեւ Գրգ դար բերուած Խորենացիին — գործն ու անձը, հանելուկներ են: «Վարք Մաշթոցի»-ն երկու խմբագրութեամբ հասած է մեզի, մին համառօտ, միւսն ընդարձակ. ո՞րն է Կորիւնի գործը, եւ միւսը երբ ե որո՞ւ ձեռքով շարադրուած է: Որո՞նք են հեղինակները Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոս Բիւզանդացիի անունով մեզի հասած պատմական եւ աւելի եւս բանաստեղծական կամ վարդապետական մեծարժէք երկերուն, թարգմանութիւնն են թէ ինքնագիր: Յաճախապատուր գործն է Գր. Լուսաւորչի ինչպէս աւանդաբար կը կարծուէր, թէ գործն է — բոլոր Յնտղլեանի համոզիչ թուող փաստերու վրայ յեցած վարկածին — Մաշթոց-Մեսրոպի: Խորենացի անունով մեզի ծանօթ հեղինակը ո՞վ էր, ե՞րբ ապրած է (ե. դարո՞ւն, ինչպէս ինքն իսկ՝ իր Պատմութեան ինչ ինչ հատուածներուն մէջ կ'ուղէ որ կարծուի եւ ինչպէս Հայ Ժողովուրդը հաւատաց երկար ատեն եւ ինչ որ այժմ այլ եւս անհնար է հաւատալ, թէ Զ. դարուն ինչպէս կը հաւաստէ Նորայր Բիւզանդացի, թէ Է. դարուն ինչպէս կը մտածեն այլ բանասէրներ (որոնց շարքին մէջ կը յամտի ցարգ մնալ Յնտղլեան), թէ Թ. դարուն՝ ինչպէս յայտարարեց Հ. Ակինեան Ղեւոնդ պատմագիրն հետ նոյնացնելով Խորենացին (1): Կորիւն

(1) Այս զգայացունց յայտնութիւնը Հ. Ակինեան առաջին անգամ հրապարակ հանեց «Անանիս»-ին տուած իր ներհուն յօդուածով, եւ այժմ այդ քեզ կը պարզէ «Հանգես Ամսօրեայ»-ի

ի՞նքն իսկ է շարադրող կամ հայացնող Բիզանդի ու Ազաթանդեղոսի պատմական երկերուն, բաւ նորայրի մէջտեղ դրած վարկածին, թէ ուրիշներ որ գանձնք շարադրած են Կորինէն բանաբազումներ ընելով (պիտի համարձակիմ՝ իմ մասիս՝ անընդունելի գանել, ամէն պարագայի մէջ, որ Տրդատայ, Գրիգորի եւ Հոսիսիմեանց պատմութիւնը եւ մանաւանդ Բիզանդի սքանչելի գործը, ուր հայ ճին գուսանական դիւցազներգութեան հատուածներ գերազանցապէս հայկական արձակի մը մէջ ձուլուած կը զգացուին, պարզապէս թարգմանական երկեր ըլլան. թերեւս Բիզանդի պատմութիւնը ինչպէս եւ «Ազաթանդեղոս» հաւաքածուին պատմական մասը՝ ունեցած ըլլան յոյն լեզուով համառօտ սկզբնական բնագիրներ, զոր մեծապէս ընդլայնելով, շատ մը դժուարներ իր կողմէ աւելցնելով եւ բնագիրը բոլորովին հայացնելով՝ խմբադրած է Հայ մեծատաղանդ գրող մը՝ որ թերեւս Կորինն է՝: Եղիշէն, որ ապահովապէս Վարդանի ժամանակակից չէր — ինչպէս «Ազաթանդեղոս» խմբադրող հեղինակը ժամանակակից չէր Տրդատի — ս'ը դարուն դրած է իր պատմական քերթուածը, եւ ո՞վ է Շարահաններէն անոնք որ աւանդաբար Մետրոպի եւ Սահակի կամ Խորենացիի կը վերադրուին, իրօք անոնց գո՞րծն են: Սուս-

մեջ ընդարձակ ու մանրամասն ուսումնասիրութեամբ մը: Ղեւոնդի եւ Խորենացուց նոյնացումն ապացուցանելու համար Հ. Ակիմեանի բերած պատճառաբանութիւններ օտեմական են, հնարամիտ, եւ յանախ հոսոգիչ կը բուին: Բայց կայ կարեւոր կէտ մը որ կը դժուարացնէ այդ նոյնացումը. ի՞նչպէս սկսեցնել Ղեւոնդի գրական հիմար անձնաւորութեան մեջ բազմաձեւ հոյակապ գրագէտի այն գեղասէր, հեղինակաւոր, դիւցազնապաշտ կրակոս ու արուեստագէտ խառնուածք, հզօր ու ջերմ հայրենասէրի այն նոխ ու զգուն անհասակաւորութիւնը որ Խորենացի անուկով ծագուած խորհրդաւոր գրողինն է. Ղեւոնդ ժամանակագիր մըն է, մինչ Հայոց Պատմութեան, Հոսիսիմեանց, Վարդապետի հառեուն հեղինակը, բազմաթիւ գործերու հմուտ բարգմանիչը, մեր հին մատենագրութեան ամենեւ մեծ բանաստեղծներէն եւ ամենեւ ծաղկեալ մրսեբեկն մինն է...

Կալլիսթենէսի «Վարք Աղեքսանդրի»-ն Խորենացիին է թարգմանած, ըստ Ա. Յ. Տաշեանի վարկածին՝ որ հաւանական կը թուի, թէ ուրիշ մը: Այս բոլորը առեղծուածներ են, որոնց լուծման նուիրուած ուսումնասիրութեանց շեղձակոյտ մ'ունինք, ուսումնասիրութիւններ որոնց սմանք մեծարժէք են եւ խորհուրդներու տակ թաքնուած ճշմարտութիւնը գէթ մասամբ քօղապերձելու նպատակով են արդէն. բայց դեռ հնարաւոր չէ դժբախտաբար բսել որ այդ խնդիրները վերջնական լուծում ստացած են: Այս աղձամուղջներուն մէջ լոյս ծագեցնելու այդ այնքան շահեկան ու կարեւոր գործին փնտրելան իր բաժինը կը բերէ Կորինի եւ իր բանաբազմութեան նուիրուած իր ուսումնասիրութիւններով (որ Անանիոսի մէջ սկսան երեւալ) եւ «Վարք Մաշթոցի»-ի այս պատմական հրատարակութեամբ:

Ընդարձակ քննական յառաջաբան մը կը գտնենք հոն՝ բնագրին առաջ, եւ բնագրին բնեկերացող ու հետեւող շարք մը ծանօթագրութիւններ («Բառաքնական», «Համեմատութիւն» եւ «Մեկնողական» բաժիններով): Ֆրնտըղլեան երեւան կը հանէ՝ բնագրին իսկ մէկ քանի տողերէն հետեւցնելով՝ թէ Կորին Վրացի մըն է հայացած, Մաշթոցի ամենէն սիրելի եւ կարող աշակերտներէն մին, որուն համար եւ Յովսէփ Կաթողիկոսը, իր աշակերտակիցը, իրեն կը յանձնէ, եւ ոչ ուրիշ ակահաւոր «Թարգմանչի» մը, անգուղական Վարպետին կենսագրութիւնը շարադրել: Ինք կը հաստատէ նորանոր փաստերով թէ «Վարք Մաշթոցի»-ի ընդարձակ շարադրութիւնն է Կորինի գործը, (համեմատաբար ընդարձակ, որովհետեւ դժբախտաբար՝ աստուածաբանական ու միաստիքական երկար ու գեղեցիկ յառաջաբանէն յետոյ՝ բուն կենսագրականը, որ գործին կարեւորագոյնն մասն է մեզի համար, հակիրճ է, թէեւ ա՛յնքան թանկագին, ժամանակակից մը գրուած ամենափաւերտական պատմութիւն ըլլալով), եւ Փոքր Կորինը, համառօտուած, «պարզուած» բնագիրը՝ Խորենացի անունով ծանօթ հեղինակին կը վերագրէ: Ինք Կորինի գրչէն ելած կը համարի Մակարայեցուց գրքերուն թարգմանութիւնը, Ազաթանդեղոսի գրքին մէջ (զոր հաւաքածու մը կը նկատէ գանադան բաժիններու, յառաջաբան, պատմութիւն Տրդատայ, վիշաբանու-

թիւն Ս. Գրիգորի, վիպաբանութիւն Հոբի-սիմեանց, վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի, բնդարձակ վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի, Տեախլ Ս. Գրիգորի, պատմական, վերջաբան: Ս. Գրիգորի բնդարձակ վարդապետութիւնը կը նկատէ զործ Կորիւնի. կ'ընդունի նաեւ Բիւզանդի եւ Կորիւնի միջեւ աղերսը, բայց հոս իր մտածումը քիչ մը շփոթ ու հակասական ձեւով յայտնուած է. «Բիւզանդ, կը զրէ, որ խիտ հաւանօրէն նաեւ Կորիւնի գրչէն ելած է, եւ որ մէկ կողմէ Մակարայեցոց գրքերուն թարգմանութիւնէն բազմաթիւ փոխառութիւններ ունի, միւս կողմէ «Վարք Մաշթոցի»-էն կարելոր հատուածներ քաղած ունի բանաքաղի յատուկ յաւելումներով եւ մերթապ յապաւումներով»:

Հեղինակը, որ յառաջարանին մէկ ուրիշ էջին մէջ՝ Կորիւնի ինք իրմէ փոխառութիւն բրած ըլլալը, զոր ալ բանասէրներ ենթադրած էին, անընդունելի կը գտնէր, հոս ինքն իսկ ընդունիլ կը թուի: Այս շատ կարեւոր հարցին վրայ անշուշտ Խնդրեան աւելի յրատակ ու լիակատար ձեւով պիտի արտայայտէ իր մտածումը Սևակիտին տուած իր յօդուածներու շարքին մէջ՝ երբ հասնի «Կորիւն եւ Բիւզանդ» գլխուն:

Խնդրեանի ներկայ հրատարակութիւնը, որ զբարար հոյակապ բայց գծաւարմբունքի բնագիրը միայն կը պարունակէ եւ ահագին դէպ մը մասնագիտական ուսումնասիրութեանց եւ ծանօթագրութեանց, սահմանուած է բանասէրներուն եւ գրեթէ անմատչելի մեր ժողովրդի լայն խաւերուն: Հեղինակը, որ ա'յնքան ընտել է Կորիւնի մտածման ու ոճին, որ փոքրին սիրով ու արդարացի հիացմամբ յարած է այդ եկեղեցական ու գրական նշանաւոր դէմքին եւ որ նոյնպէս մասնաւոր ջերմեռանդութեամբ մէկէ աւելի անգամներ զբաղած է Կորիւնի կենսագրած հսկայ Հայուն՝ Մաշթոցի՝ կեանքովն ու գործովը (Սևակի ի հին շրջանին մէջ որանչելի յօդուածաշարք մը ունի Մաշթոցի մասին, եւ վերջերս քանի մը կուտ ու հմալից յօդուածներով կը ջախջախէր Կոչնակի մէջ Փրոֆ. Մ. Մինասեանի Ոստանածաշունչի նախամեարսպեան հայ գրաւոր թարգմանութեան մը ցնորական վարկածը) պէտք է հիմայ տայ մեր հասարակութեան երկրորդ գիրք մը, Կորիւնի գործը ժողովրդականացնելու սահմանուած գիրք մը որ

պարունակէ «Վարք Մաշթոցի»-ին աշխարհաբար թարգմանութիւնը, զոր Խնդրեան աւելի լաւ քան ուրիշ մէկը կրնայ կատարել, Կորիւնի եւ Մաշթոցի վրայ ամփոփ ուսումնասիրութեամբ մը: Մետրոպ-Մաշթոցը կը պաշտուի ամբողջ Հայութենէն իբր մեր ցեղին մեծագոյն բարեբարը, բայց քիչեր են որ անոր արտակարգ անձնատրուութեան բոլոր կողմերուն ու կատարած գործին բազմաձև մեծութեան ծանօթ են: Իսկ այն Հայերը որ «Վարք Մաշթոցի»-ն կարդացած են, մատի վրայ կը համբուին, եւ մեր նոր սերունդէն հաւանօրէն ոչ ոք կայ որ այդ մատի վրայ համբուողներուն մէջ գտնուի: Այդպիսի հրատարակութիւն մը առաջին օրինակը պիտի ըլլար մեր հին մատենագիրներու աշխարհաբար թարգմանութեանց շարքի մը, որուն անհրաժեշտ պէտքը զգացուցած եմ՝ ա'յնքան անգամներ եւ որ, ուրիշ նոյնքան կարեւոր շարքերու հետ (ժամանակակից մեռած հեղինակներու գործեր, տաղանգաւոր նորերու գործեր, եւն.) որոնց մեթոտիկ հրատարակումը ցանկալի է. պիտի կարենայ լիակատար ու տեւական կերպով իրականանալ երբ Վերջապէս յայտնուին մեր մէջ գրականութիւնը խորապէս սիրող եւ անոր համար խոշոր գոհաբերութիւն մը յանձն առնել կրցող մեկենասներ, որոնցմէ գեո գծախտաբար մէկ հատ մ'իսկ չունինք:

Բանասիրական հրատարակութեանց բաժնին մէջ կը մտնէ նաեւ Հ. Արսէն Դադիկեանի «Մի՛ գրէք... գրեցէք. » հայ լեզուի ուղղագրութեան դասեր» ախղոսով շահեկան եւ օգտակար գիրքը, որուն երկրորդ տպագրութիւնը, յաւելեալ եւ փոփոխեալ, երեւցաւ վերջերս: Հ. Արսէն Դադիկեան որ, հանրածանօթ է հին ու նոր օտար դասական հրաշակերտներու ամբողջ մատենագրարանի մը ճաշակաւոր ու վայելուչ թարգմանութիւններով, այդ գեղարուեստական հաճելի աշխատանքներուն հետ՝ որոնց շարքը հետեւ է աւարտած ըլլալէ, ուսերուն վրայ առած է նաեւ Պենետիքթեանի մանրակրկիտ ու յոյնաջան գործ մը, այն է յօրինումը հայ Մատենագիտութեան մը՝ առեւնալայն ծրագրով: Այդ գործին առաջին հատորը հրատարակեց պատերազմէն քանի մը տարի առաջ, երկրորդն ալ խմբագրած էր, բայց ձեռագիրը պատերազմի առեն Պալիս

զտնուելով իրեն հետ՝ կորած է։ Այժմ մէկ երկու տարի է ի վեր այս ծանր աշխատանքին լծուած է նորէն, սրով մօտիկ ապագայի մը մէջ մեր գրողներուն ու գրասէրներուն տրամադրութեանը տակ պիտի դնէ մեծապէս օգտակար այդ բառարանը, ուր մեր մէջ երեւցած հին ու նոր բոլոր գրքերուն եւ մամուլի մէջ լոյս տեսած կարեւոր գրութեանց յիշատակումը՝ կենսագրական եւ այլ մանրամասնութիւններով՝ պիտի գտնեն։ Այս խոշոր աշխատանքի կողքին, Հ. Ղազիկեան բանասէր-հրապարակագրի ամբողջ գործունէութիւն մըն ալ ունի, որ կը յայտնուի գանազան թերթերու տուած եւ ուղղագրական, լեզուաբանական, մատենագրական հարցերու նուիրուած իր յօդուածներով։ Ներկայ հատորը կը պարունակէ մէկ քանին այդ յօդուածներէն որ նպատակ ունին մեր մամուլին մէջ տարածուած լեզուական եւ ուղղագրական սխալներ մատնանիշ ընել, եւ որոնց վրայ հեղինակն աւելցուցած է նոյն նիւթը շօշափող բազմաթիւ անտիպ էջեր, եւ շահեկան ուսումնասիրութիւն մը հայերէնի բարդ բառեր կազմելու կանոններուն վրայ։ Հ. Ղազիկեանի բրած նկատողութիւնները եւ ուղղումները — բաց ի սակաւաթիւ մէկ քանի հատէն որ վէճ կրնան վերցնել (1) — ճիշտ են եւ իրաւացի, եւ ցանկալի է որ այս գիրքը գտնուի մեր գրողներուն — մանաւանդ նորերուն — գրասեղանին վրայ։ Մեր լրագիրներուն ու նոյն իսկ գրքի ձեւով լոյս տեսած շատ մը գործերու մէջ, հետզհետէ աւելի մեծ թուով կ'երեւան քերականական անուղիղ ձեւեր (սպանութիւն, ուղղեցոյց, ամառանոց, վեցերորդ, ելնել, սովրիլ, դէպի, բացի, ի վեր, են.), իրենց բուն իմաստէն շեղած ձեւով գործածուած բառեր, ապօրինի կերպով սղուած բառեր (գործունէութիւն փոխանակ գործունէութիւն), անճիշդ եւ անճաշակ կերպով շինուած բարդ բառեր, եւ սովորական դարձած ուղղագրական սխալներ, խառնափրնդոր անիշխանութեան մը երեւոյթը տալով մեր լեզուին։ Ոմանք — նոյն իսկ հանրածանօթ գրողներ, — դեռ կը յամառին գրել չիկայ, չի տեսնել, չ'են ուղղել, չ'անցայ, չը հասկը-

ցայ, չտեսներ, չուզեր կամ կ'սկսին, կ'զգամ, կ'ուլամ, եւն., մինչ ուղիղ ձեւերը շատ պարզ ու յստակ կանոններու վրայ կրթնած են։

Հայերէն լեզուին մէջ ժխտական մասնիկ մըն է չ տառը, ոչ չի ոչ չ բառ, այլ չ տառ, որ կը կցուի միշտ գոյականին (չաստուած, չտես, եւն.), կամ բային (չառնել, չեկայ, չկայ)։ Յըկայ, չըտեսնել կարելի է գրել ոտանաւորի մէջ միայն, ու նոյն իսկ անհրաժեշտ նորէն առանց ըի կը մնան ոտանաւորի մէջ եւ կը կազմեն մէկ ու երկու վանկ (ու չկալ... կ'ուզէ չտեսնել...)։ Անցողակի ըսեմ որ Հ. Արսէն Ղազիկեան մոռցած է զուրի մըն ալ յատկացնել ոտանաւորի մէջ ըի պահպանման կամ սղման այդ կանոնին, ա'յնքան պարզ, եւ ոտանաւորի ճիշդ ընթերցման համար ա'յնքան անհրաժեշտ, եւ սրուն հանդէպ մեր հին ու նոր բանաստեղծները մեծ մասամբ մինչեւ ցարդ կը վարուին տարօրինակ անփութութեամբ։ Սն չի կը փոխուի միմիայն սահմանագրական ներկայի երրորդ զէմքին մէջ, չի տեսներ (չէ ի տեսանելէն յառաջ եկած), եւ ին կը ջնջուի եւ անոր տեղ ապաթարձ կը դրուի երբ բայը ձայնաւորով կը սկսի (չ'առնել), չի ձեւը եւ չին քով դրուած ապաթարցը միմիայն այս պարագային կը գործածուին։ Կ'սկսին, կ'զգամ, կ'ուլամ սխալ են նոյնպէս, ճիշդն է կը սկսի, կո զգամ, կուլամ (Հ. Ղազիկեան կը նախընտրէ գրել կուլամ, կու գամ, մինչ ես կը կարծեմ թէ կու ձեւը որ մեր երեք միաժանկ բայերուն (լալ, տալ, գալ) քով միայն կը գործածուի փոխանակ կըի, լաւագոյն է բային կցուած պահել ինչպէս սովորութիւն եղած է, սովորութիւն որ ու է անպատեհութիւն չունի։

Հ. Ղազիկեանի այս գիրքը ունի նաեւ այն հազուադէպ առաւելութիւնը որ, փոխանակ վարդապետական չոր ոճով մը գրուած ըլլալու, շարադրուած է խանդավառ բանակոտողի ու մերթ նոյն իսկ կատակախօս երգիծարանի կրակուրոց կամ քահնաձայն ֆրագներով, որ երբեմն թերեւս չափազանցութեան կը հասնին, բայց որ այդ հրահանգիչ զորքը կը դարձնեն կենդանի ու զուարճալի։

(1) Այս բռնիկին մեջ որ արդեն շատ երկարեցաւ, չեմ կրնար ծանցանալ այդ կէտերուն վրայ, ուրիշ տեղ մտադիր եմ մանրամասնօրէն խօսիլ ասոնց մասին եւ ամբողջ այս գրքին վրայ։

Բանասիրական հրատարակութեանց բաժնին մէջ յիշատակելու է նաեւ հանգուցեալ Եղիազար Մուրատեանի «Բանաստեղծական խորհրդաճուղիներ» տիտղոսով ոտանաւորներու հաւաքածուն զոր իր որդին ամփոփեր է հատորիկի մը մէջ: Եղիազար Մուրատեան, որ իմ առաջին ուսուցիչներէն մին եղած է եւ որմէ օգտուած եմ, գրականութեան կարող դասախօս մըն էր, եւ նրբաճաշակ ու հմուտ գրական քննադատ մը: զասագրքերը զոր յօրինած է, հայ նոր գրականութեան հաւաքածունները զոր հրատարակած է, լաւագոյններէն են որ մեր մէջ երեւցած ըլլան: մեր Արշակ Բ. եւ Պապ Թաղաւորներուն վրայ իր ուսումնասիրութիւնը որ իր մահուրէն յետոյ լոյս տեսաւ հատորով, պատմական լուրջ աշխատութիւն մըն է, ուր այդ մեծարժէք Թաղաւորները զօրեղ փաստերով կը պաշտպանէ Բիւզանդի մոլեռանդ դատափետումներուն դէմ եւ անոնց մեծութիւնն ի վեր կը հանէ: Այս ոտանաւորները սակայն, թէպէտ մերթ շահեկան զաղափարներ կը պարունակեն, ձեռի ինքնատպութենէ զօրկ, յաճախ աններգաշնակ տողերով, բանաստեղծութիւն չեն իրապէս, այլ գրականութեան սիրահար հմուտ մտքի մը տաղաչափական դրօսմանքները: Մուրատեանի որդին լաւ բրած է նորէն՝ հրատարակելով այդ հաւաքածուն, որ հետաքրքրական է իրը մէկ մասը գրական գործին վաստակաւոր հայ մտաւորականի մը որ իր յարգելի տեղն ունի ժիւ: զարու երկրորդ կէտին մեր արեւմտահայ ուսուցիչներու եւ քննադատներու շարքին մէջ: Երկրորդ հատորը զոր Մուրատեանի որդին կը խոստանայ հրատարակել մօտիկ ապագայի մը մէջ, եւ որ պիտի պարունակէ հանգուցեալին քննադատական գրութեանց հաւաքածուն, աւելի իրական ու աւելական արժէք ներկայացնող գիրք մը պիտի ըլլայ անշուշտ: Ներկայ հատորին տպագրութիւնը վայելուչ է, բայց քնազրին հրատարակումը անխնամ, սխալներով լի: Յանկալի է որ յաջորդ հատորը աւելի զիտակից հոգածութեամբ տպագրուի:

Բանասիրական հրատարակութիւններէն անցնելու համար բանաստեղծական երկասիրութեանց, Դուրեան Ղեւոնդ Սրբազանի ի լոյս բնծայած գրքերը կրնան բնական կամուրջ մը ձեւացնել: Այդ հինգ հատորները զոր Մանչեսթրի Հայոց հոգեւոր հովիւը, ազգական եւ

աշակերտ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի, հրատարակեց վերջին 5—6 տարիներուն ընթացքին, կը պարունակեն իր շարք մը քարոզները կրօնական, բարոյական նիւթերու վրայ, խառնուրդ մը մանրակրկիտ ուսումնասիրութեանց եւ հոգեկան ներշնչմանց: Մենք ունեցեր ենք մեծատաղանդ եկեղեցական բեմբասացներ, Խրիմեան, Վարժապետեան, Նարպէյ, Օրմանեան, Խորէն Ստեփանէ, Եղիշէ Դուրեան եւ այլք. անոնց քարոզներէն շատ քիչերը զրի առնուած ու հրատարակուած են: Պէտք է գովել Ղեւոնդ Կալիսկոպոսը որ քարոզչական գրականութեան վերաբերմամբ այնքան լուրջ ու խնամատ վերաբերում ցոյց կուտայ, եւրօպացի քարոզիչներու պէս երկարօրէն կ'աշխատի իր քարոզներուն նիւթին ուսումնասիրութեան եւ ընդլայնման վրայ, կը շարադրէ զանոնք եւ յետոյ կ'արտասանէ, եւ հուսկ ապա կը հրատարակէ զանոնք հատորներով: Լաւ շարադրուած, պարզ, յստակ ու համակրելի ոճով մը գրուած, առանց ճարտասանական կամ քերթողական մեծ թոփներու բայց եւ առանց ս եւ է ճոռմութեան, Քրիստոսի վեհ վարդապետութիւնը մեկնաբանող հմտալից ու շինիչ էջեր են այդ քարոզները, որ մեր վարդապետական գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ մը գրաւելու կոչուած են:

Ղեւոնդ Սրբազան, վերջերս, Դուրեան Պատրիարքի յորելեանին առթիւ հրատարակեց նաեւ մասնաւոր հատոր մը, ուր ամփոփած էր մեծ ուսուցչին Արմաշու Դպրեմանքին եւ Երուսաղէմի մէջ հասուցած բոլոր եկեղեցական աշակերտներէն— թէ՛ պատերազմի առին նահատակուածներէն եւ թէ՛ անոնցմէ որ կենդանի են,— մէկ մէկ քարոզ: Ճոխ ու զեղեցիկ հատոր, որ ամենէն սրտաշարժ ու թանկագին նուէրն էր թերեւս սրբապետ վարդապետին մատուցուած՝ իր յօրելեանին առթիւ: Դժբախտաբար, հրատարակիչը մոռցած է նշանակել թուականը ուր այդ քարոզներէն իւրաքանչիւրը շարագրուած է:

Վերջերս երեւցած քերթողական նոր հրատարակութեանց անցնելէ առաջ, պէտք է յիշատակեմ զէթ քանի մը տողով, հին ու ան-

թառամ հայ մեծ բանաստեղծի մը, թո՛վմաս թէրգեանի, բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածուին հրատարակումը երկուստեալ հատորներու մէջ, պատուական հրատարակութիւն զոր կը պարտինք հանդուցեալ քերթողին որդւոյն Եղուարդ թէրգեանի երկիւղած խնամքին: Հայ ժամանակակից քերթողական հանճարին ամենէն հոյակապ արտայայտութիւններէն մին է թէրգեանի. զործը, որ, մեծ մասամբ անտիպ մնացած, այժմ իր լրութեան մէջ՝ Վենետիկեան գեղեցիկ տպագրութեամբ, կենսագրական ու քննական յառաջաբանով մը եւ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններով, հայ հատարակութեան տրամագրութեան տակ կը գրուի: Գործին արժէքին վրայ հոս ըսելիք չունիմ, այդ մասին բոլոր մտածումս բանաձեւած ըլլալով առաջին հատորին յառաջաբանին մէջ: Մեր անհետացած ժամանակակից մեծ գրողներու գործերուն հրատարակման պէտքին է որ այս երկու հատորներն ալ ահա, թիկատինցիի եւ Խրիմեան Հայրիկի հատորներէն յետոյ, կուգան զսհացում տալ, ու հաճոյքով կ'իմանամ որ քիչ օրէն լոյս կը տեսնէ Ռուբէն Զարգարեանի լաւագոյն գրական էջերը պարունակող հատորը: Տարօրինակն այն է որ մեր մամուլը, ուր միշտ Հրատարակչական հիմնելու, այդ կարգի գործեր հրատարակելու անհրաժեշտութիւնը կը քարոզուի, անհատական կամ խմբական ճիգերով այդ նոյն ծրագիրը մասամբ բայց այնքան կարեւոր ձեւով իրականացնող այսպիսի ձեռնարկներով շատ քիչ կը զբաղի: Թիկատինցիի, Խրիմեանի, թէրգեանի հատորներուն վրայ յօդուածներու, ուսումնասիրութեանց ամբողջ շարք մը երեւցած ըլլալու էր, ինչ որ չունեցանք: Իսկ թէ՛ քանի՞ հոգի կան որ կը զննեն այդ գրքերը, առ ալ ուրիշ հարց է, ցաւստ հարց:

Բանաստեղծութեանց հաւաքածուները, որ լոյս տեսան այս վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին, բազմաթիւ չեն (մեծ մասամբ՝ զապովմահայ գրողներու քերթողական, ինչպէս եւ վիպական կամ բանասիրական, արտագրութիւնները հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ է որ կ'երեւան): Առոնցմէ անոնք որ աւելի կամ նուազ չափով որոշ արժէք կը ներկայացնեն, հետեւեալներն են. — Թորոս Աղասեանի Աղբիւր Անմահութեան փափուկ ու

ներդաշնակ տաղերու երկու պատուական շարքերը, որոնց վրայ մանրամասնօրէն խօսած եմ Ապագայի մէջ, Յովհաննէս Մահուեսեանի ցուշեր եւ ցոյգերը, Բիւզանդ թօփալեանի Այգափանդէսը, Գ. Գեղարքունիի յաղկաստանը եւ Հ. Վահան Յովհաննէսեանի Հայրենի կրակարանը. առոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ Զարեհ Պլպուլի բանաստեղծութեանց հաւաքածուն, զոր չեմ տեսած, բայց որուն վրայ թէքէեան Արեւի մէջ ջերմապէս ներբողալից յօդուած մը հրատարակած էր. հանդէսներու մէջ ինչ որ տեսեր եմ Զարեհ Պլպուլէն, կը յայտնէ արդարեւ իր մէջ շնորհալի, ինքնատիպ ու կատարելաձեւ բանաստեղծ մը:

Գեղարքունիի յաղկաստանը, որ երկրորդ հատորն է արձակ բանաստեղծութեանց շարքի մը, աւելի արժէք կը ներկայացնէ քան առաջինը: Միակ նիւթը՝ սէրն է, սէրը բնութեան ծոցին մէջ. երիտասարդ սրտի մը հառաչներն ու ճիչերն են՝ գործված ու երջանիկ կրակի մը այրուցքին տակ: Ոճը խնամեալ է, մերթ քիչ մը արուեստակեալ, հայերէնը մաքուր, արձակը դաշնակաւոր ու զսնազեղ: Իւրաքանչիւր տաղ, հակիրճ, խիտ, կ'ոգէ գաշտի ծաղիկ մը, արեւուն — սիրոյ արեւուն — տակ բացուած: Ծագիկներէն մաս մը քիչ մը շինծուի տպաւորութիւն կը թողուն, բայց կան հոն որ հոյզ ու բուրմունք ունին, իրական ու քնքուշ ծաղիկներ են:

Բիւզանդ թօփալեան արուեստաղէտ խառնուածք մըն է. գծադրիչ է եւ բանաստեղծ, — Դալիլայի տաղանդաւոր հեղինակին՝ Լիլիա Գասպարեանին պէս որուն ձօնած է իր տաղերէն մին, Հալէսլ, նկարչական բանաստեղծութեան էջ մը: Իր ներշնչմանց նիւթերը այլազան են, ոճը նուրբ եւ արդիական, տաղաչափութիւնը՝ քանի մը արտաներէ գատ՝ խորնամեալ: Նամակի մը մէջ, ուղղուած հեղինակին, եւ որ իրր յառաջաբան հատորիկին ճակատը գրուած է, Վահան թէքէեան կը զնահատէ այս երիտասարդ բանաստեղծին արժէքը. «Թոյլ տուէք անկեղծօրէն ձեզ շնորհաւորել իրր հարազատ բանաստեղծ մը: Հաճոյքով կարդացի ինչ որ կայ «Այգահանդէս»-ին մէջ: Ձեր զգայնութիւնը նուրբ թելեր ունի որոնցմով կ'ընդունի եւ կը վերարտադրէ իրերու եւ հոգիներու ներդաշնակութիւնը: Քիչ բան կը պակսի իր արուեստին — թերեւս քիչ մ'ա-

ւելի ինքնատուրութիւն միայն— ճիշդ տպաւորութիւնը տալու համար ձեր զգայնութեան որ հազուադէպօրէն նուրբ եւ բնկաշու է, կը կրկնեմ»:

Թօփալեանի այս աստիճին հատորիկը, որուն մէջ կան էջեր որ արդէն իսկ լիալիք ու զեղեցիկ արտայայտութիւններն են պանդուկան, լուսաւոր ու թարմ հոգիի մը, յուսով կուտան իրմէ լաւագոյն արտադրութիւններ, հեղհեղեղ աւելի «ապրում» աւելի անձնագրով:

Յովհաննէս Մահաեսեան կ'երգէ «Յոյզերն ու Յուշերը» եւ «Հայրենի երգերն ու կարօտները» (երկրորդ տխուր հատորին) պանդուկատ սրբ հայ պատանիի մը: Ըստ իս աստիճին տխուր աւելորդ էր, երկրորդ տխուր իր մէջ կ'ամփոփէ հատորին գրեթէ բոլոր բանաստեղծութիւնները. բայց ի քանի մը տաղերէ որ վերջէն եւ Տէրեանի ակներեւ հետեւողութեամբ գրուած են, հոն արտայայտուող գրեթէ բոլոր յուշերն ու յոյզերը՝ հեռուն ձգուած աւերակ հայրենիքին երբեմնի քաղցր ու վեհաշունչ յուշերն են եւ օտարութեան մէջ միմիայն ու ինքզինքը իր տարրին, իր միջավայրին մէջ չզգացող, հայրենի հոգին գառնալու, ցեղին կեանքովն ապրելու բուն տենչով թրթռացող սրտի մը յոյզերն են: Բանաստեղծը կը յիշէ իր մանկութիւնը հայրենիքին մէջ, բնականաբար շրջանին ծոցը, կը յիշէ իր պատանութեան առաջին օրերը եւ իր աստիճին սերն իր գիւղին մէկ աղուսը աղջկան համար եւ անոր գորովալից յուսատու ժպիտը, եւ կը հեծէ հեռու նետուած ըլլալուն իր բնիկ հոգէն, իր բնականիքէն (ահաւոր աղէտին մէջ եղբրականօրէն մահացած) եւ իր աստիճին սիրոյն անսխալութիւնի եւ միշտ փնտրուած, միշտ երազուած արեւակից գոգար կակէն, այս բոլորը բնական, տիրական, նուիրական նիւթ մըն են արդի բոսքի պանդուկատ հայ երիտասարդներու համար, եւ հասկանալի է որ անոնցմէ շատերը ատոր գոնէ մէկ քանի էջ նուիրեն. Մահաեսեան իր գրեթէ ամբողջ հատորը նուիրած է ատոր: Իր այդ տաղերու շարքին մէջ կան որ, լի ջերմ զգացումով մը՝ սիրուն պատկերներով արտատաւուած, իսկական բանաստեղծութեան շեշտն ունին: Դժբախտաբար տաղաչափութիւնը, սէր անհատաւոր են

մեծագէտ. թերութիւններ կ'արատեն կտորներէն շատերը ու կ'երեւան նոյն իսկ լաւագոյն էջերուն մէջ: Ու զլիաւոր թերութիւն մըն ալ հատորին համար, տաղերուն նիւթին ծայրագիւղ միօրինակութիւնն է, եւ պանդուկատ հոգիի մը հայրենաբաղձութեան ազնիւ ու բնական զգացումը մերթ հիւրընկալ օտար երկրին հանդէպ հակակրօնական արտառոց չափազանցութիւններով արտայայտումը: Խորիմեան Հայրիկի «Հայրենիքի փուշը օտարութեան վարդէն աւելի կը սիրեմ» ազագուծը կը մընեմ ու կը սիրեմ. այդ զգացումը հիմնական ուժ մըն է ազգ մը, մանաւանդ փոքր ազգ մը, պահպանելու համար իր հոգին վրայ, իր ինքնութեան իր իր յատուկ դերին յարած. բայց երբ մարդ պանդուկատ կը գտնուի ծրանապի պէս երկրի մը մէջ, որ երիտասարդ Հայերը պատերազմէն առաջ կ'երազէին կարենալ գալ ուսանիլ, դարգանալ եւ հայրենիք գառնալով իրենց ազգին բարձրացման նպաստել, տարօրինակ է որ բանաստեղծ մը ինքզինքը երեւակայէ իր գիւղին «գրախտ»էն (որ, վերջապէս թուրք լուծի տակ, գրախտ չէր, եւ սիրելի էր, անցին էր միայն իրր ծննդավայր, իրր հայրենիք) այս օտար «անապատ»ին, այս անսիրտ «դժոխք»ին մէջ ինկած ըլլալ: Յատկութիւնները որ կ'երեւան Մահաեսեանի հատորին մէջ, յուսով կուտան որ անոր ազագույն արտադրութիւնները աւելի գերմ պիտի ըլլան իրենց ձեռի թերութիւններէն եւ պիտի ունենան աւելի ալիւզան, աւելի լայն, աւելի մարդկային ներշնչման աղբիւրներ: Հայ պանդուկատ երիտասարդ մը որ օժտուած է բանաստեղծութեան համար, պէտք է ի նկատի ունենայ թէ ինք միմիայն Հայ մը չէ, այլ անգամ մը մարդկային մեծ բնականիքին, թէ իր արամադրութեան տակ են մարդկային ճակատագրին հետ կապ ունեցող բոլոր բնականութիւնն ու յաւիտենական հարցերը եւ թէ իր Հայութեան եւ պանդուկատի զգացումները երգելով հանդերձ, այդ բնականութիւնը ու մեծ հարցերուն իր արտայայտման բաժինը բերելով է որ պիտի իրական ճոխացում մը պարզեւէ իր հայրենի բանաստեղծութեան:

Հ. Վահան Յովհաննէսեան, իր Հայրենի կրակարան հատորին մէջ, ունի նոյնպէս իր ներշնչման իրր աղբիւր, ինչպէս գրքին տխու-

դոսն ալ ցոյց կուտայ, հայրենիքին կարօտը, ծննդավայրին մէջ անցած մանկութեան անուշ յուշերը, բայց իր քնարն աւելի բազմալար է, ան կ'երգէ եւ իր ցեղին ու երկրին սէրը, եւ իր անձնական աշխատանքներն ու տենչերը, եւ մարդկային կեանքի տիրական հարցերէն ոմանց հանգէպ իր տեսիլը:

Երիտասարդ Մխիթարեանը կը ճշգէ, — նորէն բաւական տարտամ կերպով — իր ծննդավայրը, ինչ որ Պ. Մահապատեան բնաւ չէ ըրած: Կը թուի թէ Հայաստան չէ ծնած ինք, ոչ իսկ դայն տեսած. «Երբ ես մեռնիմ» սիրուն տաղին մէջ կ'ըսէ՝

Թող լրճակիս մարմանդ բամին
Յուշիկ յուշիկ վերաս սահի,
Իմ չըտեսած Հայաստանին
Կարօտավառ հոգիս տանի:

«Գէպ ի տնակն իմ հայրենի» տաղէն կը թուինք իմանալ որ իր զիւզն է «Նորճէն, էլ պրուզ լեբան բառուերին տակ», Փոցխով գետին մօտ («Իմ Փոցխովին ալիքն անվախ», եւն.), ուրեմն այս բանաստեղծը ծնած է ոչ հայկական Կովկասի մէկ հայաբնակ գիւղին մէջ: Իր հայրենի տան, իր ծննդավայրին յիշատակը իր մէջ քաղցրօրէն կենդանի է միշտ, եւ գայն աղապատանքով կ'երգէ երկու տաղերու մէջ, իմ բուխուրիկը (եւ կը կարծէի որ բուխուրիկ է բուն բառը), որ հատորին գեղեցկագոյններէն է, եւ Գէպ ի տնակն իմ հայրենի, բայց Հայաստանին է որ գաւակ կը զգայ ինքզինքը, պատմական Հայաստանին, որուն հին փառքերն ու նուիրական աւերակները կ'երգէ եւ այժմեան Հայաստանին, անոր որ աւերակ է, եւ անոր որ կենդանի է եւ ուր հայ բանորը Հայրենի Տան համար կը գործէ (Տես Հայաստանի բաներին քերթուածը), անոր պատկերը կը տիրէ իր հոգւոյն, անկից է որ գինքը տարազիր կը զգայ, անոր համար է որ կ'ուզէ ապրիլ, երգել, գործել: Հայաստան, վան-ճոսպ, Արմաւիր, Հանգած եկեղեցին (Աղթամար), ելիր Ասպետ (Անդրանիկին ձօնուած), Լուսաւորչի Կանթեղը, Բերէք ինձ գայն, Հայաստանի բաներին, Հայրենի կրակարան՝ բոցավառ ու բազմաձեւ տարփոցումն են ցեղին հինաւուրց մեծութեանց, մերթ ոգրն անոր գծադրութեանց,

աւելի յաճախ՝ գովքը անոր կորովին ու հանճարին, շեփորումը վրէժխնդիր ու լուսաւոր ապագայի մը հոգը յոյսին: Բայց այդ հայրենասէրը հայ քրիստոնեայ վանական մըն է եւ կրօնական խոր գգացումով մը (ուր հայրենասիրութիւնը յաճախ ներկայ է դարձեալ եւ հաղորդ՝ կ'երգէ Նարեկը, Շարակունը, Արեւագալը, Զատիկը, Խորանիկը, Սրբութեան Կանթեղը, Գեղութեան Քոյրը, կ'երգէ իր սիրելի հոգեկան բոյնը՝ Ս. Ղազարու վանքը, Պաշտօն մի Խորանը, Լրագան ի կղզին, վանականներ, Ալիշանի Խորանին առջեւ, երբ ես մեռնիմ: Ան բանաստեղծ է ամէն բանէ առաջ, ճամբրիտ բանաստեղծ՝ Չերմ, ինքնաբոյս, թեւաւոր ներշնչումով, եւ հայրենիքէն ու կրօնքէն դուրս, կ'երգէ ազատ ու անկեղծ շեշտով մը՝ ամէն ինչ որ իր սիրտը կը թրթռացնէ, իր պանդխտութեան սքանչելի երկրին բնական ու գեղարուեստական շքեղ գեղեցկութիւնները (Կանաչ օրեր, Լուինոյի Լուսաբացին, Պերիգոյի սրբավայրէն, Սելամադ գիւղակը, Սրբազան Լեռ), գիտօւած կեանքի տպաւորութիւններ՝ տարւած կամ օրուան այս կամ այն պահէն թելադրուած, մերթ՝ իր սրտին ամենէն ներքին ու անձնական խոտովներէն ծնած խոհեր, հառաչներ կամ երազներ, ու մարդկային ճակատագրին վրայ խոհումներ, ու Մայրը, ու Բարեկամը, ու Սէրը, ու Մահը: Տրտում էջեր կը գտնենք հոն, բայց ինչ որ կը տիրէ՝ խորօտ ու շնորհալի երիտասարդ հոգիի մը — գեղեցկութեան, գիւցազնութեան, հաւատքի, յոյսի տարփառ — խանդավառութեամբ ու զորովով արբշիտ երգն է, տաղերէն ոմանց գրեթէ ամբողջութեան մէջ, ալլոց մէկ մասին մէջ՝ գմայլելի գօրութեամբ, հրապրյոտ եւ անձնական կնիքով արտայայտուած, մերթ ալ գծախտաբար՝ չգանելով իրեն արժանի ձեւը: Արուեստագէտը, քննադատը գեղ լիովին կազմուած չեն այս բանաստեղծին մէջ եւ անոր ներշնչման բարձրութեան չեն հասնիր յաճախ: Կան կատրներ որոնց զոյութիւնն իսկ այդ հատորին մէջ կը զարմացնէ, կան կատրներ որ գեղեցիկ կերպով կը սկսին ու շատ թոյլ կը վերջանան (ինչպէս Լուսաւորչի Կանթեղը): Կան էջեր, մեծ մասամբ ուժեղ ու յաջող, բայց մասամբ ձեւի թերութիւններով արատուած: Կատարելութեան ամենէն մօտեցող կտորները հակիրճ տաղերն են, ներշնչմամբ ու ձեւով գմայլելի, Մայրութիւնը, Թիմեոնի-

կը, Երբութեան Կանթեղը, Վերջալոյսը, երբ
ես մեռնիմ, Վերջին դղանքը, Գիշերը կուգայ,
Խորանիկը, «Նորահրաշ» վարդը, ես ու դուն,
ցուսանալու, Նիրվանա:

Այդ տաղիկներէն հոս կը յիշատակեմ
Մայրութիւնը:

Մայրութիւնն է սէրն Աստուծոյ մարմնացած՝
Աստուածացած կընոջ մէջ.
Կանթեղ մ'անոյշ տաճարին մէջ բեկրեկուած՝
Անմահութեամբն իր անշէջ:

Ակօս ակօս մեր հոգւոյն մէջ կը ծորի
Լոյսը սիրոյ խառնուած,
Կ'արշալուսնայ, ծիրանեգոյն կը վառի՝
Մեր մօրն աղուոր դէմքն առած:

Մէրը սիրոյ կաթնաղբիւրէն կը վառի
Ու մէ'կ մարմին ու մէ'կ գոյն:
Փոքրիկ սափորն արտասուքով կը լեցուի,
Քաղցրութեանց մէջ քաղցրագոյն:

Ինչ կարմիր է թոյրն համբոյրին մայրական
Շրթներուն մէջը ժպտուն.
Որդիական զարուններուն՝ ծիածա՛ն,
Խաղաղութիւն, սրբութիւն:

Թերութիւնները կը կայանան ոչ միայն
շարադրութեան մէջ (աւելորդ տողեր կամ
ամբողջ տուներ, թոյլ պատկերներ կամ
տկար շփոթ գաղափարներ՝ յաջող պատկեր-
ներէ եւ ինքնատիպ գաղափարներէ յետոյ,
զունագեղ բառերու, լուսաճաճանչ տարտամ
պատկերներու մէջ՝ մերթ տաղին ընկլուզումը
կամ տիրական բուն գաղափարէն շեղումը),
այլ եւ լեզուի ու տաղաչափութեան պակա-
սութիւններ, եւ մերթ այնպիսիներ որ իր
միաբանակից Հ. Ղաղիկեանին մազերը պիտի
քստմնեցնեն... Ը ին կանոնը յաճախ Հյար-
զումը՝ տողերուն մէջ, չ ին կանոնը նոյնպէս
ոտանակոխ եղած. «աստղը ծաղկէն չի բաժ-
նուի», «հեւ հեւի» «հեւ ի հեւ»ի տեղ, «եղիցի
լոյս օրհնութեան», «թուրքերը զայն կտորե-
ցին», «կտորեցին»ի տեղ, «նա» «ան»ի տեղ,
«քովը քովի», «քով քովի»ի տեղ, «արշալոյսի
պէս Թարմոս...» արեւելեան հայերէն, զրաբար

եւ արեւմտեան հայերէն խառն, «աստուածա-
ներկ ալիքներին», «ո՛րքան փառք, դարերու
խորն անվրթար», «նրա բոբրոք թանձրը շո-
գին», «թառած լուսնի նուրը շողերին», «նորից
կ'աննէք ծիրանի գոյն», «թէ ես իրենց չեմ
մոռանայ», «իրար են զօղուել», «նա էլ ին-
կաւ»:

Իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, այս
հատորը թանկագին հրատարակութիւն մըն է,
քանի որ իրական բանաստեղծ մը մեզի կը
յայտնէ, լայն տեսիլով, ջերմ շունչով եւ անձ-
նական շեշտով բանաստեղծ մը: Ան հարազատ
զուտի մըն է հրեշտակապետական քնարով
մեծ Ալիշանին եւ եղբայր մը դիւցազնաշունչ
քերթող ողբացեալ Հ. Կարապետ Տէր-Սա-
հակեանին, ու նաեւ Վարուժանին (որուն ազ-
դեցութիւնը մերթ որոշապէս կը զգացուի իր
մէջ): Դեռ իր առաջին երախայրիքն է որ կու-
տայ մեզի, բայց ինչ որ կայ լաւ՝ այդ նախա-
բողոք ծաղիկներուն մէջ, յուսալ կուտայ մե-
զի որ վաղը, երբ աւելի խիստ ըլլայ դէպ ի
իր տաղերուն ձեւը եւ աւելի պիտակցարար
զարգացնէ իր ուրոյն լարը, ան պիտի ըլլայ
մեր արդի լաւագոյն բանաստեղծներէն միւն:

Բանաստեղծութեան բաժնին մէջ անհնար
է Հյիշատակել անգամ մը եւս Կոստան Զար-
եանի ճատրագովի Հարսը, որ Հայրենիք ամ-
սադրի մէջ երեւալէ յետոյ կը լսեմ թէ ա-
ռանձին հատորով ալ լոյս է տեսեր (չեմ դի-
տեր ինչո՞ւ Հայրենիքի վարչութիւնը չէ զըր-
կած այդ հատորը մամուլին): Այդ դիւցազնա-
կան քերթումը այդ սեռին մէջ երեւցած
հօգորագոյն արտադրութիւնն է որ մեր ժամա-
նակակից քերթութեան մէջ կը յայտնուի
Սիւսանիթօի եւ Վարուժանի արոյրէ մեծա-
հունչ քնարներուն լոռէն ի վեր: Ասոր վրայ
կ'ուզեմ աւելի մանրամասնութեամբ մտածուի
արտայայտել արտասահմանեան հայ դրակա-
նութեան վրայ այս ընդհանուր տեսութեան
յաջորդ եւ ու վերջին մասին մէջ (1):

(1) Քրոնիկիս յաջորդ մասին մէջ պիտի խօ-
սիմ նաեւ մեր արհասանմանեան հանդէսներուն
մէջ երեւցող ուրիշ կարգ մը բանաստեղծական
արժեքաւոր եօթրու վրայ, բայց հոս՝ հասորներով
լոյս տեսած երթողական արհադրութեանց մասին
գրելու միջոցիս՝ չեմ կրնար հանդիմով չլիցատա-

Ներկայ քրոնիկա պէտք է փակեմ՝ խօսելով Ահարոնեանի վերջին հրատարակութեանց վրայ, որ նոյնպէս այժմեան արտասահմանեան հայ գրականութեան բանաստեղծական բաժնին կը պատկանին, եւ բանաձեւելով նաեւ իմ հայեացքս անոր գրական գործին ամբողջութեան եւ անոր յորելեանին վերաբերմամբ:

Զորոհինգ տարիէ ի վեր որ զրեթէ բաշտովին քաշուած է քաղաքական գործունէութենէ, բայց ի հրապարակագրական յօգուածներով մերթ ընդ մերթ իր քաղաքական գաղափարներուն արտայայտութենէն, Ահարոնեան վերադարձած է, աւելի քան երբեք եռանդով ու տաղանդով, իր բուն կոչումին, գրականութեան, զոր լքած էր՝ հանրային գործերով ամբողջապէս բռնուած ըլլալով պատերազմի ամբողջ տեւողութեանը եւ հաշտութեան շրջանին (այդ տառը տարիներու ընթացքին ան միայն մէկ գիրք հրատարա-

կել քանի մը բոլորովին նոր ու շատ սիրուն գեղատի քանաստեղծներու յայտնութիւնը զոր կը գտնեմ Ջանք փոքրիկ ամսաթերթին մէջ զոր խումբ մը խանդավառ պատանիներ Փարիզի մէջ սկսած են հրատարակել Պ. Ա. Սեմայի նախագծումը, եւ ուր կը գտնեմ Սեմայի, Միւսէլ Բարձիկի, Մանուելեանի, Սիմանեանի, Ալանեանի, «Մոգի»ի եւ «Ջեւա»ի գմայլեղի էջեր, որոնց ոմանք գեթ չեն ձեւակամ մանր մանր բերութիւններէ, բայց որոնց ամենքն ալ նմարիս բանաստեղծութիւն են, լաւ տաղաչափուած ու հոսուն ոտանաւորով արտայայտուած, եւ նորաբողբոջ փերողական տաղանդներու ամբողջ հոյլի մը ծրարական աւետիսը կը բերեն մեզի, ինչպէս Ժրնէվի Ծ/ըր արդեն իսկ մեզի տուաւ ուրիշ ուշագրաւ ու խոստովանելի նոր մը, արձակով բանաստեղծ Յ. Գումրուեանը: Այդ սիրուն քաւմ բերքի մասին որ է Ջանքը, աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ յաջորդ քանիկիս մէջ, ուր եւ պիտի քննեմ նաեւ ջերմ գնահատանքի խօսքս աւելի հին նորերու օրկան Զուարթնոց շանեկան ամսաթերթին վրայ, զոր հիմնեց եւ մեծ անձնութիւններով, անվնաս կորովով, ու մանաւանդ զուտ գրասիրական ու բնաւ կուսակցական ոգով՝ կը շարունակէ հրատարակել Պ. Հրանդ Բալուեան:

Կած է, Հայրենիքիս Յամուր, ուր կան գորեղ ու զեղեցիկ էջեր, բայց որ ընդհանրապէս աւելի գործիչի ճառ է, մերթ լուսականց ուսուցիչի եւ հեղինակին անձով չափազան լեցուած, քան զուտ գրագէտի գեղարուեստական գործ: Այս վերջին տարիներուն ան ետեւէ ետեւ հրատարակեց երեք գիրք, ձմրորդը, որ կը պարունակէ երեք վիպակ, Կարօտ Հայրենի, պանդուխտի երգեր, եւ իմ Գիրքը, իր մանկութեան յիշատակները: Ասոնցմէ զառ, ան հրատարակեց Հայրենիք ամսագրին մէջ Բաֆֆիի եւ Անդրանիկի նուիրուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ, իտալական էսքիզներ տխուրացող յօգուածներու շարք մը, Արագի լիներ վիպակը եւ իմ Գիրքին երկրորդ մասէն, որ պատանութեան յիշատակները պիտի պարունակէ եւ հատորով լոյս պիտի տեսնէ ի մօտոյ, հատուածներ: Ասոնցմէ՝ իտալական էսքիզները, բայց ի «Հայաստան եւ Հոռո» գրութիւնն զեղեցիկ էջերէն, շահեկան բայց թերեւ աւելորդ կրկնութիւն մը եւ ընդլայնում մըն էին, թէեւ շատ լաւ գրուած, իր իտալիայում գործին: Անդրանիկի եւ Բաֆֆիի վրայ ուսումնասիրութիւնները պերճախօս ներբողաններ էին մեծ գրագէտին եւ մեծ կուսուղին, բայց միակողմանի, կուսակցական գործիչ Ահարոնեանին կողմէ աւելի գրուած քան գրագէտին, Անդրանիկ իր կեանքին ու նկարագրին ամբողջութեանը մէջ չէր բմբռնուած ու ցոյց տրուած, իսկ Բաֆֆին կը տարփողուէր ոչ միայն իր բնական վիպասան, այլ իրր Հայոց մեծագոյն վիպասանը, մինչ Շիրվանզադէն էր որ իրաւունք ունէր երբ կը գրէր թէ Բաֆֆին, մեծ գրագէտ, չէ բուն վիպասանը ինչպէս ինք զայն կ'ըմբռնէ: Արագի հետեւ եթէ Պալկաքն ու Տօթօյեփաքին բուն վիպասանն են — եւ անշուշտ անոնք են բուն վիպասանը, — չիւկօ, Սուլթըր Սքօթ, Ժորժ Սան, Ալեքսանտր Տիւմա, Էօթէն Սիւ — քերթաղաշունչ հմայիչ՝ վիպագներ — ինչպէս եւ Բաֆֆին — բուն վիպասանը չեն: Բաֆֆի մեծ գրագէտ մըն է, բանաստեղծ հոգիով, ուսմանթիկ հոյակապ վիպող մը (conteur), ինչպէս եւ է ինքը Ահարոնեան, Բաֆֆիի աշակերտն ու շարունակողը:

Բայց Արագիները եւ ձմրորդը հատորին երեք վիպակները (ձմրորդը, Ղէզօի արօք, երբ ձիւնն իջնում է)՝ զուտ գրական գործեր էին, լուսագոյններէն հեղինակին, ու լուսա-

գոյններէն հայ գրականութեան, սքանչելի գործեր ուր Ահարոնեանի բոլոր յատկութիւնները իրենց ամենէն հասուն, խառնեալ, կատարեալ ձեւով կ'երեւան եւ ուր իր թերութիւնները գրեթէ բոլորովին անհետացած են: Հայրենի կարօտը՝ հեղինակին միակ հատորն է որ ամբողջապէս բաղկացած է տաղաչափուած բանաստեղծութիւններէ, ատոնք հեռուն գտնուող հայրենիքին յուշերն ու տեսիլները կ'երգեն, մերթ քիչ մը ուզուած, յարգարուած, բեմագրուած հանդիսաւորութեամբ մը, եւ մերթ ինքնաբոյս ու յորդ յուզումով, (ինչ-քան գեղեցիկ է Մեր Աղջիկները քերթուածը, լաւագոյնը հատորին), միշտ պերճ ու զօրեղ ոճով մը, մասնաւորապէս Մասիսի, Արաքսի, Արարատեան Դաշտի վեհ գովքերուն մէջ). եւ ատենց զխաւար թերութիւնը ոտանաւոր գրութեամբ ըլլալին է, վասն զի Ահարոնեանի արձակը շատ աւելի դաշնակաւոր ու բանաստեղծական է քան իր ոտանաւորը (1):

(1) Ահարոնեանի ոտանաւորին գլխաւոր թերութիւններէն մին է չափի ծայրայեղ միօրինակութիւնը, միակ չափ մը ունի, 5—5, կամ 5—5—5, որ տարամբերօրէն կը տիրէ հոն: Աւայդ չափը կ'երեւայ մերթ նոյն իսկ իր արձակ գրուածքներուն մէջ, ուր ամբողջ էջեր 5—5—5ով դաշնակուած են: Նուագաւոր արձակ արտադրելու իբր միջոց այդ 5—5ի գործածութիւնը արեւելահայ ուրիշ քանի մը գրողներու մէջ ալ տեսած ենք. ան կայ նոյն ինքն Աբովեանի Վէրքին եւ Զանգիին մէջ: Կայ Վրթանէս փափագեանի քնարերգական պատմուածքներուն մէջ, կայ Զարեանի բանաստեղծական արձակի էջերէն ոմանց մէջ: Իր տեղին կիրարկուած, այդ չափը՝ բուն ոտանաւոր գրուածքներու մէջ, ունի իր հրապոյրը, թէեւ անկից աւելի այլազան, աւելի նրբօրէն երաժշտական, աւելի նաւաստի չափեր ունինք մենք: Բայց քերթողական արձակի մէջ այդ միօրինակ համաչափութիւնը տիրական դարձնել, սխալ մըն է: Քերթողական արձակը իր ազատ, ալեծածան, անհամաչափ, իրեն յատուկ երաժշտութիւն մը պարունակող կշռութիւնն ունենալու է, ինչպէս ան ունի ճառագայտի մը մէջ, կամ մեր Նարեկացոյն Աղօթքներուն, Ներբողներուն, Խորենացոյն Վարդավառի Յատին մէջ, Տէմիրճի պաշկանի, Զրաքեանի ինչ ինչ շքեղ էջերուն

իմ Գիրքին մէջ զմայլելի էջեր կան, որ մանկութեան յիշատակները կը պատկերանան, ուր նորէն կը գտնենք Մասիսի, Արարատեան դաշտի, Արաքսի, հեղինակին կեանքի առաջին շրջանին հովանաւոր հայ բնութեան այդ մեծ տեսիլներուն իր հոգեղն վրայ ներգործած տպաւորութեանց սրտատուչ արձանագրութիւնը: Գրուած է աշխոյժ, գունագեղ, տաք ոճով մը: Ատիկա դժբախտաբար իր ամբողջութեան մէջ չի մնար միշտ միամիտ ու բնական արտայայտութիւն մանկական հասակի յուշերուն ու տպաւորութեանց — ինչպէս կը գտնենք Ալֆոնս Ծոտէի, Անաթոլ Ֆրանսի եւ մեր Շիրվանդադէին նմանօրինակ գործերուն մէջ. գրուած է ընդհանրապէս վէպի մը նման: Հասուն տարիքի Ահարոնեանը չափազանց իր մտայնութիւնը, իր անձնաւորութիւնը, իր հայեացքները կը խառնէ մանուկ Ահարոնեանի կեանքի գրուածքներուն վիպումին ու մեկնաբանութեան: Այդ մանուկը արդէն իսկ մերթ կը ներկայանայ իբր ապագայ հերոս մը, հաւկիթի մէջ մարգարէ մը, ոտմանթիկ տոամի անձնաւորութիւն մը: Բանաստեղծ վիպողի գիրք մըն է դարձեալ, քան հարազատ ինքնակենսագրութիւն, բայց ինչ ինչ ձգձգուած ու դանդաղ էջերէ գատ (ինչ-«Զունկն»ին տիրացուական զուլալը) շատ շահեկան, կենսայից ու համեղ գործ մըն է:

Վաթսուէն յետոյ ի յայտ բերուած այս ատոյց բեղմնաւորութիւնը ինչպէս եւ հեղինակին յանկարծական հիւանդացումը մղեցին անոր բարեկամներն ու յարգողները կատարել այդ բազմափաստակ դրագէտին հանդէպ յոմէջ, ու նոյն ինքն Ահարոնեանի բերթողական արձակի շատ մը կտորներուն անկաշկանդ նուագայնութեանը մէջ: Ահարոնեանի կանոնաւոր չափով նախկին ոտանաւորները տափակ, անջիղ բան մը ունին, ու շատ վար են իր արձակ գրուածքներէն, բաց ի Դարբինի Երգէն, որ թէեւ նորէն չափազանց երկար, թէեւ ամբողջութեամբ գրուած 5—5 միօրինակ չափով, գէթ իր պարունակած գողափարներով ու պատկերներով շահեկան է: Հայրենի կարօտին քերթուածները մեծապէս լաւագոյն են քան նախորդները, բայց պիտի նախընտրէի որ անոնք եւս արձակ գրուած ըլլային, Ահարոնեանի ներշնչման լաւագոյն րոպէներու պերճ ու լայնամասալ արձակովը:

բեղեանական տօնախմբման մը պարտականութիւնը որ նպէս իսկ ուշ մնացած էր (գարմանալի է որ Շիրվանզադէի եւ Լէօի քսանհինգամեայ գործունէութեան յորեկաններէն յետոյ՝ պատերազմէն առաջ, Կովկասի մէջ, ուր Ահարոնեան այնքան ժողովրդականութիւն ունէր, խորհած չըլլան անոր քսանհինգամեայ յորեկանը տօնել):

Ահարոնեանի քառասնամեայ գրական գործունէութեան յորեկանին առթիւ որ տօնուեցաւ Փարիզ եւ մեր բոլոր պաշտօններուն մէջ, բազմաթիւ յօդուածներ գրուեցան անոր գրական գործին վրայ, ատենց շատերը, ճշմարիտ գրական քննադատութենէ բաւական հետո, միակողմանի եւ ուռուցիկ ճառախօսութիւններ էին: Յ. Ճ. Սիրունի եւ Վահէ Հայկ, առաջինը «Հայրենիք» ամսագրին եւ երկրորդը «Կոչնակ»ին մէջ իրենց հրատարակած յօդուածներով, տուած էին, կուսակցական, քաղաքական նկատումներէ ու հայեացքներէ զերծ, զուտ գեղեցկագիտական անաշուտ գնահատման մը ուրուագիծը: Չեմ կրնար այս ընդհանուր տեսութեան մէջ մանրակրկիտ եւ ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը սղմեցնել. կ'ուզեմ միայն հայ մեծ գրագէտի մը յորեկանին առթիւ, որ մեր մտաւոր կեանքին մէջ նշանակալից ու կարեւոր երևոյթ մըն էր, անոր գործին վրայ քանի մը բառով ես ինքս ալ իմ հայեացքս ամփոփել. հայեացք զոր յորեկանէն շատ առաջ քանիցս հակիրճ բայց յստակ բանաձեւներով արտայայտած եմ եւ սրուն արդէն շատ մօտիկ եզրակացութեանց հասած էին նաեւ Վահէ Հայկ ու Սիրունի:

Ահարոնեան բանաստեղծ մըն է արձակով, ու մեր մեծագոյն բանաստեղծներէն մին: Բանաստեղծութեան կատարելագոյն ձեւը՝ ազատ կամ չափաւոր ոտանաւորի (բայց ճշմարիտ ոտանաւորի) գերազոյն երաժշտութեամբն արտայայտուած քնարերգական կամ գիւցազներգական հոգեւոյ վիճակն է անշուշտ, եղած են սակայն խօսքի մեծ ու սակաւաթիւ արուեստագէտներ, որոնք յաջողած են ներդաշնակ արձակով — որ ինչ ինչ բացառիկ հեղինակներու գրչին տակ ազատ ոտանաւորի ազատագոյն ձեւը կը դառնայ արդէն — ինքզինքնին բանաստեղծ յայտնել, ինչպէս Շաթուրիան, Ռաիլեմ Պլէյք, Էտիար Փօ, Վիլիս տր Լիլ Ատան, Նիցշէ, մեր Նարեկացին, Խորենացին, Աբովեանը, Բաֆֆին, Տէմիրճիպաշ-

եանը, Չրաքեանը, Ռուբէն Չարդարեանը, Կոստան Չարեանը: Ոմանք ալ կարողացած են թէ՛ ճշմարիտ ոտանաւորի բոլոր ձեւերը կիրարկել եւ թէ՛ նուագաւոր քնարերգական արձակը եւ թէ՛ իրենց մտքին արտայայտութեան համար (Հիւիօ, Պոպէռ, Նարեկացի, Աբովեան, Տէմիրճիպաշեան, Չրաքեան, Իսահակեան, Թէքէեան, Չարեան, Էլն): Ահարոնեան արձակով բանաստեղծներու շարքին կը պատկանի: Ան քնարերգակ է ծնած, եւ ինչ ալ զրէ, — վէպ, վիպակ, թատերգութիւն, յօդուած, — քնարերգակը կը ափրէ իր մէջ: Իր գրական անձնաւորութեան կազմաւորումին մէջ կը գտնենք երեք էական տարրեր. 1. Հայ գիւղացին, Մասիսի զաւակը, հայրենի հողին բուրմունքն ու գոյնն իր մտածման ու ոճին մէջ ունեցող ընդհանր, Հայ գիւղին ափսոսանքը, բնանկարները, բարբառը քաջ գիտցող. 2. Վարդապետ մը, իմ Գիրքէն կ'իմանանք որ Ահարոնեանի մայրը Նարեկի ու Սաղմոսի վրայ սկսեր է անոր ընթերցանութեան առաջին դասերը եւ թէ՛ հայրը կ'երագէ եղեր գայն օր մը քահանայ տեսնել: Գէորգեան ձեւարանին մէջ աշակերտ եղած ատեն ան իբր ուսուցիչ ունեցած է հոն վարդապետ մը (ինքն իսկ ասիկա ըսած է ինծի) որ զինք մասնաւոր դուրգութեանքով պաշարած եւ իր վրայ որոշ ազդեցութիւն ունեցած է: Վարդապետի, հայ վարդապետի, քարոզող, փառաբանող, սղբացող, ազօթող, անխճող կրօնաւորի (Եղիշէական ու մանաւանդ Լաստիվերտացիական) շեշտ մը կայ որ այդ օրերէն անցած է իր մէջ ու մնացած է իր ոճին մէջ, եւ որ կը զգացուի նաեւ իր բեմքասացութեան «եղանակ»ին մէջ (Ահարոնեան մեր ամենէն յորդ, ինքնաբոխ ու հօր բեմքասացներէն մին է, բայց իր ճարտասանութիւնը շատ մօտիկ է հայ եկեղեցականներէ՝ շատերու յատուկ ոճին ու շեշտին: Յ. Երուպացի մտաւորական մը, արեւմտեան գրականութեանց մեծ վարպետներու ներգործութիւնը կրած գրագէտ մը, որ կը ձգտի իր Հայու սրտով ու մտքով եւրոպական գրականութիւնն ընել: Այս տարրերով կազմուած գրագէտը, իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցած թրքահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի սահմանադիմառն վրայ գրտնուող հայ գիւղի մը մէջ, բոլոր Հայաստաններուն նախապահող վեհափառ ու անաւոր Մասիսին ստրկն տակ, իր տղու աչքերովն

խակ արդէն թուրք ու քիւրտ կրկնակ լուծէն փախչող Կովկաս ապաստանող Մուշի կամ Վանի խեղճ գիւղացիներու թշուառութիւնը տեսած է, պատանեկան հասակին մէջ Համիտեան կուտորածներուն սարսափն իր գէմն է տնկուած, այդ արհաւիրքներէն ճողոպրող Հայերու տկանատեսի պատմութիւնները լսած է, խորապէս ազդուած է ատոնցմէ, եւ իր զրական առաջին էջերը /Պատկերներ Խիւրքահայոց կեանքից/, որ իր լաւագոյններէն կը մնան մինչեւ այսօր, այդ «գուլումի» տեսիլներուն նուիրուած են: «Զուլում»-ի այդ պատկերը տիրած է իր մտքին, ու յետոյ զայն տեսած է ալլեւայլ ձեւերով ամբողջ տիեզերական կեանքին մէջ գերիշխող: Ան երգած է նաեւ բողոքը, ընդգզումը, պայքարը Զարին գէմ, բայց ազէտին երգիչը, անգութ ճակատագրին գոհերուն ողբասացը իր գործերուն մեծամասնութեան մէջ գերակշռող մնացած է: Ան կրած է նաեւ Պաշտակցական կուսակցութեան հիմնադիրներուն, մասնաւորապէս Քրիստափոր Միքայէլեանի, ազդեցութիւնը, բայց բնա իս իր զրական անձնաւորութեան կազմաւորումին մէջ ստիկա շատ երկրորդական տեղ կը բռնէ: Համաձայն չեմ Պ. Մ. Պարսամեանին որ Ահարոնեանի նուիրած ընդարձակ գրքին մէջ, ուր առարկայական ու անկողմնակալ դատում ընելու զովելի բայց ոչ միշտ յաջողած ձրգտում մը կը տեսնուի, կ'ըսէ՝ «Ահարոնեանի քաղաքական, ընկերաբանական գաղափարները եւ պատմա-փիլիսոփայութիւնը կը բլրախին Հ. Յ. Պաշտակցութեան ծրագիրէն ու աշխարհայեացքէն...: Անիկա ուխտեալ պաշտպանն է ու գաղափարախօսը աշխատաւոր գանգուածներուն, գիւղացիութեան, բոլոր զրկուածներուն ու կեղեքուածներուն եւ թրշնամի ամէն տեսակ բռնութեան, ինչպէս իր անգուգական վարպետը Ք. Միքայէլեան»:

Խիւրքահայոց կեանքից պատկերներուն մէջ արդէն կ'երեւայ ամբողջ Ահարոնեանը, եւ ատոնք զրած ատեն ան Ք. Միքայէլեանի ազդեցութիւնը չէր կրած, իր խառնուածքին, Աբովեանի ու Բաքիի եւ իր գէմ ելլող գէպքերու ազդեցութիւնն է որ խորապէս կրած էր: Ամէն իրական զրագէտ՝ ու եւ ազգի մէջ՝ բռնութեան թշնամի եւ անոր գոհերուն պաշտպանն է եղած. բայց Ք. Միքայէլեան համոզուած ընկերավարական էր, ազգասէր Հայ մ'ըլլալով հանդերձ. Ահարոնեան, արուես-

տագէտ՝ ամէն բանէ առաջ, իր ներշնչմանց ու ազատութեանց համեմատ՝ մերթ կ'երթայ մինչեւ անիշխանական համամարդկային բմբոստ ազազակները /Տես կեանքի վէպին վերջին էջը/, շատ աւելի յաճախ՝ ջերմ ազգասէր մըն է, մերթ ազգայնամոլութեան երթուտ աստիճան, երբեմն ազատ մտածող է, երբեմն հաւատացեալ, մերթ լաւատես աշխարհայեացք ունի, մերթ՝ ու աւելի յաճախ՝ մոռցորէն յոռետես, ու երբեք յստակօրէն ու մեթոտիկօրէն ընկերավարական տեսարան մը չէ եղած. գաղափարաբանութեան կապը շատ նուազ խոր է քան ինչ որ Պ. Պարսամեան կը կարծէ Ահարոնեանի եւ Միքայէլեանի միջեւ: Եւ այն էջերը զոր Ահարոնեան զրած է իրօք Քրիստափոր Միքայէլեանի ազդեցութեան տակ, իբր գաշնակցական գործիչ, աւելի ընդհանուր առմամբ՝ իբր քարոզիչ-զրագէտ, վիպակ, թատրերգութիւն (1) կամ յողուած, իր լաւագոյնները չեն: Հայդուկի նոր տարին, Ազատութեան Ոգին, Բանտում, Պատիւը, Էլ մի՛ աղօթի եւ ասոնց նման քանի մը ուրիշ էջեր՝ Ազատութեան ճանապարհին հատորին մէջ, հեռորակաւ շարադրութիւններ են (եւ ի՞նչքան աւելի ցուրտ կը թուին այսօր...) մինչ օրինակի համար՝ Մայրերը պատմուածքը, զոր «բանաստեղծ» Ահարոնեանը զրած է նոյն նիւթին վրայ, անմահ էջ մըն է: Իր մնայուն գործերը անոնք են զոր ան զրած է իր ուրոյն խառնուածքին հետեւելով, իր ուրոյն աշխարհայեացքը (կամ աշխարհայեացքները) արտայայտելու համար, իր եւրոպացեալ հայ վարդապետ-գիւղացիի երգը երգելու, նկարը յօրինե-

(1) Ահարոնեանի բաւերգութիւններէն, Սեւ թռչունը Մեքեղիմի նմանողութիւն մըն է, զուս բանաստեղծական արագրութիւն, իսկ համբաւաւոր Արցունքի Հովիտը՝ Մեքեղիմի եւ Լասիվեռացիի, Պերնար Լագաշի եւ Դամառ-Քարիպայի խառնուրդ մը, ուր պայմալի լարը, որ մեր կ'ուզէ հնչել, կը խեղդուի լացուկով, վայնասունի՛ յուզելու սեղ փղերու դալող ծայրայեղութեան մը մեջ: Այդ գործը որ բաւերախալ չէ, որ բաւերական ֆերբուած ալ չէ, գործիչ-գրագէտի բարոյական արագրութիւն մըն է, վարձապէս-եղերամայրէ մը գրուած, եւ Ահարոնեանի ամենէն անյաջող երկն է ապանովապէս:

լու, երգիծանքը հիւսկու, աղօթքը մնչկու, կատաղութիւնը ժայթքելու, անէծքը պոռալու համար /Պատկերներ Թիւրքասիայոց կիանքից. Կեանքի վէտը, Խեղճեր, Արագ հատորներուն վրայակներէն շատերը, Խաւարի մէջ. Անդունդը, Մրրկի սուրբին եւ Լուսնիւնին լաւ մասերը եւ մանաւանդ ձամբորդին երեք հրաշակերտներն ու Արագիկները/:

Ու ճիշդ չէ գործեալ, ինչպէս կը գրէ Պ. Պարսամեան, թէ Ահարոնեան Տոսթոյեփօքի ազգեցութիւնը մասնաւորապէս կրած է եւ հոգեբան-փիլոսոփայական մըն է: Ահարոնեան ուսմանթիկ է էականապէս, խանդարորբոր, տեսչաւոր (visionnaire) երգիչ մը, ո՛չ առարկայական զիտող մը ու ճշգրատեւ հոգեբան մը: Ան կ'երգէ, կը նկարէ ինչ որ իր տեսիլն է: Նոյն իսկ երբ պարզ իրականութիւնէն դուրս գնալով կ'առնէ պատմելու (ինչպէս ձամբորդին վրայակներուն մէջ), ամէն ինչ իր բանաստեղծ գիտողի տեսիլին մէջէն խոշորցած, շեշտուած, գունատուրուած կ'երեւայ, ճշմարտութեան հիմքի մը վրայ կը թնամ, բայց մերթ քնարերգական, մերթ զիւրազանքական շունչով մը ուռած, մեծացած: Ու սծապաշտ մըն է, արուեստագէտ մը խօսքի, մերթ ճոռմութեան մէջ ինկող, կամ վայնասունի լայթ-մօթիվը չափազանցութեան հասցնող, ա՛լ քլիշէի ցրտութեան եւ արուեստականութեան մօտեցնող, բայց յաճախ ա՛յնքան բնականօրէն ճշիւ, ինքնարթօրէն մեծվայելուչ ու հմայիչ: Տոսթոյեփօքի հոգեբան զիտող է էական, եւ անոր ոճը Աւետարանի ոճին պէս պարզ է: Ահարոնեան եւրոպական գրականութիւններէն շատ աւելի Ֆրանսականէն ազդուած է քան ռուսականէն, — ու Ֆրանսականէն ալ՝ ոչ մեծ իրապաշտներէն, այլ աւելի՝ մեծ ուսմանթիկներէն, եւ մասամբ՝ ինչ ինչ խորհրդապաշտ գրողներէ (եւ խորհրդապաշտներէն շատերը նոր-ուսմանթիկներ, աւելի արդիական ուսմանթիկներ եղան):

Իր գործը լայնատարած է, բազմաձեւ, մեծաշուք: Վարպետի մը գործն է: Իր լեզուն հարուստ է, գունազոյգ եւ ներդաշնակ. եւ իր ոճը մին ամենէն անձնադրոշմ ու ջերմ ոճերէն որ մեր մէջ յայտնուած ըլլան: Բնութեան, Հայաստանի բնութեան պատկերները՝ զոր ինք նկարած է իր գրագէտի երանգապնակով, ամենէն հմայիչներն են որ մեր մէջ տեսնուած ըլլան:

Այդ գործին մէկ կարեւոր մասը նուիրուած է հայ տառապանքին, հայ ընդվզման, հայ հայրենիքի վերականգնման ձգտումներուն եւ տեսիլներուն: Բայց ճիշդ չէ թէ ան ատով է միայն մեծ գրագէտ, ինչպէս ճիշդ չէ գայն միայն «հայ վշտի երգիչ» բացարձակեան մէջ սահմանափակել, սխալ բանաձեւեր որ բաւական տարածուած են Ահարոնեանի գործին նկատմամբ. եւ այդ գործին տարողութիւնը նուազեցնելու միայն կը ծառայեն (1): Գրագէտ մը կամ բանաստեղծ մը որ միմիայն իր ցեղին տառապանքն ու պայքարը կ'երգէ, տեական ու մարդկային հանգամանքով գործ մը չի ձգեր, որոշ բովանդէի մը, որոշ ցեղի մը երգիչը կ'ըլլայ, ազգեցիկ թերեւս իր օրով, բայց տեղանկաւ, հինալու, պատմական մանրամասնութիւն մը զառնալու սահմանուած: Միգրիէվիչ եթէ մեծ բանաստեղծ է, անոր համար չէ միայն որ իր ազգին սղբերգութեան մեծագոյն թարգմանն է եղած, այլ մանաւանդ որովհետեւ ամէնից զատ, ամէնից առաջ, ան մտածող-բանաստեղծի հզօր ու աշխատանքէն արտագրած է՝ համայն մարդկութիւնը շահագրգռող յախտենական նիւթերու նուիրուած, եւ իրր այդպիսի բանաստեղծ մը իր ազգին ճակատագիրն ալ երգելուն համար է որ Լեհաստանի ազգային բանաստեղծը դարձած է: Ու Պոստէն կամ

(1) «Հայ վոսի երգիչ» ֆիլոսոփ գրեւորած են Ահարոնեանին, ինքն իր բուի քե նոյն իսկ իր գործին վնասած է: Ինքն իսկ, մեր՝ կարծելով զայդ իր եական առաքելութիւնը, իր գրական գերին կեդրոնական գիծը, չափազանցած է այդ լարը իր շաւ մը եղերուն մէջ, ողբին տալով մագերք փնտռող, կուրծք ծեծող արեւելեան լացող կանանց վայնասունին ձեւը, եւ յաճախ՝ անոր արուեստականութիւնը. երկարութիւնը, անվերջ կրկնումը: Մըրիկին Սուրբը ուր այնքան հոյակապ էջեր կան, (օրինակ՝ Սուրբին աւանդութիւնը պատմող հիւկոյակը ու էջը), հրաշակեալ մը կ'ըլլար առանց հոն չափազանց յաճախ վերհնչող բուի վայնսունին ու «գուլում» աղաղակող գուժկանի ճիշտուն, առանց հովու, ծառի, լեռան, ծովու, մարդոց, ամեն բանի կողկողումն ցեղացուցիչ տրամադրման: Նոյնը կարելի է ըսել Լուսնի վեպին եւ այլ նմանօրինակ ֆանի մը գործերու համար, ուր ողբը չափը կ'անցնէ:

էտկար Փօ որ երբեք չեն զբաղած իրենց ազգով, այլ միմիայն մարդկային մեծ հարցերէն ներշնչուած են, անմահ բանաստեղծներ են, իրենց ազգին գերագոյն ու մշտական փառքերուն կարգը կը դասուին:

Անարոնեան նախ և առաջ մեծ բանաստեղծ մըն է, որուն արտադրած գործերուն ստուարագոյն մասը արգէն կապ չունի հայ դատին հետ, եւ որ նաեւ հայ ճակատագրին մեծագոյն երգիչներէն մին եղած է իր էջերէն սմանց մէջ որ գեղեցիկ են եւ տեւական պիտի մնան, ոչ թէ որովհետեւ հայ դատը կ'երգեն, այլ որովհետեւ այդ մասնաւոր նիւթը ան զիպցած է անոնց մէջ ընդլայնել, մարդկայնացնել, եւ զայն արտայայտել անթառամ գեղեցկութեամբ ձեռով մը: Եւ ան վշտի երգիչ է միայն, այլ հայ հողին, հայ բնակարին, հայ գիւղին, հայ անցեալին, հայ տառապանքին և հայ ազատատենչ պայքարին երգիչը: Ո՛չ սակայն միակը, ո՛չ ալ մեծագոյնը՝ հայ ճակատագրի մերօրեայ տոմին քնարերգականերուն: Հոտ ալ կայ սխալ մը, որ յաճախ գործուեցաւ Անարոնեանի յորելեանին առթիւ գրուած չափազուրկ յօդուածներէ սմանց մէջ. Անարոնեանը անուանեցին հայ Միգրէիչներ. անարգարութիւն մըն է ատի միտաս մեր ցեղին, որուն մէջ մէկէ աւելի Միգրէիչներ յայտնուեցան: Լեհերը մենէ աւելի բազմաթիւ, գօրեղ, հարուստ ցեղ մըն են, նուազ հին, բայց նոր ժամանակներու մէջ մենէ շատ աւելի տարածուեցաւ մը ներկայացնող, բայց անոնք մէկ հատ տուած են ազգային մեծ բանաստեղծ, որ եւ եղած է նոյն ատեն — Լեհական ողբերգութեան ամենէն բուն բույններէն մէկուն մէջ — ազգային մեծ մարդարէ-գործիչը: Իրմէ առաջ եւ իրմէ յետոյ եկող բոլոր լեհ բանաստեղծները համեմատութեան չեն կրնար գրուիլ այդ քերթողին հետ, որ ցարդ կը մնայ մեծագոյնը լեհ բանաստեղծներուն: Հայերը հոտ մեծ առաւելութիւն ունին Լեհաց վրայ, եւ ի նպաստ մէկ բանաստեղծի պատշաճ չէ և արդար չէ այդ առաւելութիւնը խլել փորձել մեր ցեղէն: Հայերը, ինչպէս հին Հրէաները, ունեցած են ամբողջ հոյ մը ազգային մեծ բանաստեղծներու, եւ Անարոնեան՝ իր բոլոր արժանիքներով մէկտեղ՝ չի կրնար վեր դասուիլ հոտ Արոփեանէն, Հ. Արսէն Բագրատունիէն, Ալիշանէն, Խրիմեան Հայրիկէն, Բաֆֆիէն, Պէշիկթաշլեանէն, իսկ Համիտեան

ընթիմէն մինչեւ մեր օրերը կրկարող ժամանակաշրջանին համար, Հայոց պատմութեան այդ ամենէն փոթորկային ու եղբարեկանօրէն հերոսական բույնին իբր մեծ երգիչներ մենք իրմէ դատ ունեցած ենք, հաւասարագօր ու ժով եւ ինքնապաշտեմար, Յովհ. Թումանեանը, Վարուժանը ու մանաւանդ Սիւսանթօն, որոնք՝ իբր բանաստեղծ՝ Անարոնեանին չափ մեր Միգրէիչներն են, եւ այդ մեծ բույնն ներշնչած է դարձեալ, սակաւաթիւ էջերու մէջ բայց որ իրենց ուրոյն գեղեցկութեամբ վար չեն մնար Անարոնեանի լաւագոյն էջերէն, Ռուբէն Զարգարեանը, Վահան Տէրեանը, Աւետիք Իսահակեանը, Վահան Թէքէեանը, Սուրէն Պարթեւեանը, Կոստան Զարեանը, իսկ հայկական տոմին նորագոյն արարին արտայայտիչը, այժմեան Հայաստանին մեծ երգիչը, Անարոնեանը չէ, ոչ ալ ս եւ է այլ ոք, այլ Զարեանը, որ անկեղծութեամբ, խորութեամբ, տաղանդով եւ «հայ համայնավար» խանդավառ հոգիով երգած է հայ ճակատագրին ներկայ բույնը: Գալով գործիչ Անարոնեանին — որուն վրայ չեմ ուզեր խօսիլ իր գրականութեանը նուիրուած այս քանի մը էջերուն մէջ, — համեմատել զայն գործիչ Միգրէիչին հետ, Միգրէիչը չճանչնալը սեղ է:

Քանի մը խօսք ալ յորելեանի մասին, որուն վրայ իբր մեր արտասահմանեան մտաւոր կեանքի մէջ անցած ուշադրաւ երեւոյթի մը՝ պէտք է անշուշտ այս քրոնիկիս մէջ արտայայտուիմ: Այդ յորելեանը տօնուեցաւ մեր բոլոր գաղութներուն մէջ մեծ շուքով եւ հանդիսաւորութեամբ, բազմաթիւ հայրենասէր Հայերու ներկայութեան, եւ Անարոնեանի գրական գործը արժանի էր այդ յարգական ցոյցերուն:

Ձեմ գիտեր ինչո՞ւ այդ յորելեանի կազմակերպիչ Յանձնաժողովը յայտարարեց սկիզբէն թէ միմիայն զբաղէտին յորելեանն էր որ պիտի տօնուէր. ասիկա սխալ մըն էր, որովհետեւ կրնար Յանձնաժողովին իսկ կողմէ անգլիասկից դատապարտութիւն մը նկատուիլ անոր հանրային վատաւիր, մասնաւորապէս անոր քաղաքական գործունէութեան: Գրադէտ-գործիչի մը ամբողջ գործունէութեան յորելեանն է որ կը տօնուի, չհեշտելով այդ գործունէութեան մէջ ինչ որ կայ որոշապէս

կուսակցական, բայց չսթողելով նաև այդ գործունեություններից և է մեկ մասը, անոնք որ կը սիրեն ու կը յարգեն գործիչ-գրագետին գործունեությունը իր ամբողջությունում մեջ, կը բերեն անոր իրենց անվերապահ լիակատար յարգանքի արժանավոր, անոնք որ գրագետ-արուեստագետը միայն կը յարգեն և անոր գործիչի ուղղությունը կամ մեթոսներուն համաձայն չեն՝ կ'արտայայտուին միայն գրական գործին նկատմամբ: Այս է կանոնը: Այդ սթողումը հաւանքովն թելադրուած էր Ահարոնեանի կուսակցական մոլեռանդ ընկերներէն ոմանց կողմէ, որպէս զի զուտ գրագետին շուրջ անվիճելիօրէն պարագիւր ընդհանուր յարգանքի մը հրաւիրելով ամբողջ արտասահմանի Հայութիւնը, և վերջին վայրկեանին յորեկեանական հանդէսներուն տալով նաև սուր ու շեշտուած կուսակցական ինքնափառաբանման հանգամանք, ժողովրդական յարգանքի ցոյցերը՝ գրագետի մը գործին մէջէն՝ կուսակցութեան մը հաշույն տարուած յաղթանակի մը փոխէին: Տղայական «վարպետութիւն», որ անարգանք մըն էր գրագետ Ահարոնեանին (զինքը կուսակցութեան մը ուղիւմին գործիք գործընկելով) և նոյն իսկ Գրականութեան հանդէպ, որ բոլոր կուսակցութիւններէ վեր՝ սրբութիւն մըն է, ամբողջ ազգի մը համար նոյնրական: Ահարոնեանի յորեկեանը պէտք էր կազմակերպէին յատկաթեամբ, անիկա, իր գրական գործունեութենէն զատ, ունեցած է հանրային գործունեութիւն մը ուր կան քննադատելի կէտեր, բայց ուր և կան գնահատելի մասեր, ան եղած է ուսուցիչ, ներսէսեան վարժարանի տնօրէն, կարգ մը ազգօգուտ հիմնարկութեանց աջակցած է, և ազգային գաւաի փրփականտին համար ալ բերած է աշխատանքի բաժին մը որ նշանակելի է: Իր քաղաքական գեկտվարի, գիւմանագետի, և նաև քաղաքական գրագետի, հրապարակագրի գործն է միայն որ վիճելի է:

Զանազան քաղաքներու մէջ կատարուած հանդէսները ուր ամենէն մոլեռանդ զաշնակցական գործիչները բնա՝ ելան Ահարոնեանը աւելի Դաշնակցութեան մէկ պտուղը ցոյց տալու քան հայ ցեղի գրական հանճարին մէկ զաւակը, այդ հանդէսները, ուր ճիշդ նօթը տուին ոչ - զաշնակցական բանախօսները, — բայց զաշնակցական վ. Եարճանեանէն որ նա-

հատակ հայ գրագետները ողող և Ահարոնեանին մէջ միմիայն հայրենասէր մեծ հայ գրագետը աւանդ ու փառաբանող գեղեցիկ ճառ մ'արտասանեց, — և մասնաւորապէս Սորպունի հանդէսը, ուր նախագահը, լո՛ւ զգրագետ մը կամ գրահմուտ ուսուցչապետ մը, ինչպէս պատշաճ էր, այլ Ֆրանսացի քաղաքական գործիչ ընկերվարական Պ. Ժ. Կօտարը), Ռիլ-սընեան սահմաններով Միացեալ և Անկախ Հայաստանի անխրագործելի և այժմ զաշնակցականներէն միայն յեղյեղուած ծրագիրը մէջտեղ նետեց, ուր Զամալեան Դաշնակցութեան գովար շեփորեց, ուր Ահարոնեան ինքն իսկ, հայրենասէրէն ու գրագետէն բղխած գեղեցիկ խօսքերու շարքի մը հետ՝ իր կուսակցական գործիչի ուղղութիւնն ու սղին յայտնող խօսքեր արտասանեց, ստացան՝ սուր ու շեշտուած կերպով՝ ճիշդ այն քաղաքական ու կուսակցական հանգամանքը զոր կազմակերպիչ Կեզը, Յանձնաժողովը յայտարարած էր թէ բնա պիտի չունենան:

Ինքի մեղադրողներ եղան՝ նոյն իսկ մեր մամուլին մէջ՝ կազմակերպիչ Կեզը, Յանձնաժողովին անդամակցելու անաշարկը չընդունիլու և յորեկեանական հանդէսին մասնակցած չըլլալու: Վերևի բացատրութիւններս բաւական են ցոյց տալու թէ չէի կրնար մասնակցիլ հանդէսի մը ուր պիտի տարփողուէին կուսակցական ծրագիր մը և մեթոսներ զոր սխալ ու մեր ազգին համար փաստաւոր կը նկատեմ:

Ես կրնայի անշուշտ առանց կազմակերպիչ Յանձնաժողովին անդամակցելու, մասնակցիլ յորեկեանին՝ գրագետ Ահարոնեանին ուղղեալ և իր գրական գործին ներքոյն ընող նամակով մը, և առ անշուշտ պիտի ընէի, եթէ Ահարոնեան ինքն իսկ ատիկա ինքի պահնար դարձուցած չըլլար:

Ահարոնեան գրագետին հանդէպ իմ յարգանքս ու սէրս եւ յորեկեանական նամակ մը գրելէն շատ աւելի իտր ձեւով արտայայտուած եմ անցեալին մէջ: Երբ ան բանտարկուեցաւ 1909ին, ինքնաբերաբար դիմումներ բրի Ֆրանսական կառավարութեան մօտ և ընել տուի նաև դիմումներ ծանօթ Ֆրանսացի անձնաւորութեանց, որպէս զի հայ թանկագին գրագետ մը բանտէն ազատելու համար միջամտութիւն ըլլար, և այդ միջամտութիւնը Ֆրանսական կառավարութիւնն ըրաւ շատ ու-

բոշ կերպով եւ պնդումով — Պ. Ժան Կու ինքն իսկ ասիկա ինծի յայտնեց ցոյց տալով պաշտօնական թղթակցութեանց դէպ մը այդ խնդրոյն վերաբերեալ: Ահարոնեան որ իմ պաշտօնակիցս էր 1920ին (ինք Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ եւ ես Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ) եւ որ ինծի հետ ունէր ամենէն քաղաքավար ու յարգալից յարաբերութիւնները, վարչապետ Խատիսեանին ուղղուած քանի մը նամակներու մէջ գրեց իմ մասին, ինչպէս եւ իր միւս պաշտօնակիցներուն մասին՝ Պողոս Նուպարի, Պապաջանեանի, Թէքէեանի եւ Փրոֆ. Տէր Յակոբեանի, աներեւակայելիօրէն անարդական խօսքեր, — որոնց ինքն ալ չէր հաւատար, բայց զոր կը գրէր որպէս զի խանգարէր զուս Դաշնակցականին տեղ ըսողմատարր կառավարութիւն մը զոյացնելու ու երկու Պատուիրակութեան տեղ Միացեալ Պատուիրակութիւն մը կազմելու համար Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ: Երեւան զրկուած բանագնացներուն գործը: Վիժեցաւ ալ, արգարեւ, այդ ճիգը, որ նպատակ չունէր՝ ինչպէս յիմարներ զեռ կը յեղձեղեն՝ Հայաստանի կառավարութեան մէջ աթոռներ ապահովել Ազգ. Պատուիրակութեան այս կամ այն անդամին, այլ Դաշնակցական, Ժողովրդական-Ռամկավար եւ չէզոք, արեւելեան եւ արեւմտեան Հայութեան պատկանող եւ Կովկաս զանուոյ կարող եւ լուրջ անձնաւորութիւններէ կազմուած կառավարութիւն մը ստեղծելով եւ անոր ներկայացուցիչ Միացեալ Պատուիրակութիւն մը, վերջ զնել կուսակցական պայքարէն եւ երկու Պատուիրակութեանց անհամաձայնութիւններէն ազգային դատին կրած փաստերուն: Եւ եթէ Ազգ. Պատուիրակութեան այդ ծրագիրը, որ ոչ միայն բարձրօրէն հայրենասիրական, այլ եւ շատ գործնական էր, յաջողէր, չեմ ըսեր որ կ'իրականանար «ամբողջական Հայաստան»ի ծրագիրը որ անիրականանալի էր, բայց նորածին Հայ Հանրապետութեան թուրքիոյ հետ ունեցած բազմազէտ պատերազմը տեղի չէր ունենար, նոր Ռուսիոյ հետ անհրաժեշտ դարձած համաձայնութիւնը աւելի շուտ կը կատարուէր եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը չէր կորսնցներ իր կէտը եւ թերեւ թրքահայաստանէն ալ փոքրիկ մաս մը կը կցէր իրեն՝ Ռուսիոյ միջամտութեամբ:

Ահարոնեան այդ տարօրինակ վարմունքն

ունեցաւ, որովհետեւ շփացած տղու ծայրայեղութեան հասած ինքնամոլութեամբ մը լեցուած էր. կ'ուզէր միահեծան իշխել, ինքզինքը կը կարծէր անարկու գիւսնազէտ մը, Վէնիգերոս մը, Պերիկլէս մը, — ինչ որ չէր, բնաւ չէր զօշադրարար. Արամազ անուաներ էր զինքը farceurին մէկը, եւ ինք, աւա՛ղ, ատիկա լուրջի էր առեր:

Այս բոլորին հակառակ, Ահարոնեան «գրագէտ»ին գործին հանդէպ ունեցած զգացումներս երբեք չէին փոխուած, եւ երբ առիթը ներկայանար, կ'արտայայտէի զանոնք յողուածներու մէջ: Երբ իմացայ որ իր աչքերը տկարացած են եւ ջգային դրութիւնը ծանրօրէն սպառած, ամենախոր ցաւ զգացի եւ անգիմազրելի մղումով մը զացի իր տունը՝ կնոջը յայանելու իմ զգացած վրդովումս եւ իր առողջութեան մասին լուր տանելու: 1926ին Շիրվանզադէ եւ Տօքթ. Փօլօլեան զազափարը յղացան իմ յոբելեանս սարքելու, առաջարկեր էին Ահարոնեանին որ անդամակցէր կազմակերպիչ Զանձնաժողովին, անոր պատասխանը եղեր էր հետեւեալը. «Յիմար բան եմ գրել նրա մասին, ամաչում եմ մասնակցել»: Զարմանալի տրամաբանութիւն... Ամէն մարդ սխալական է, բայց մարդ երբ իր սխալած ըլլալը կը նշմարէ եւ կ'ընդունի. ինքզինքին իսկ հանդէպ պարտք ունի ու եւ ձեռով իր սխալը դարմանելու: Ես ինքս ալ սխալներ գործած եմ, ոչ Ահարոնեանի ձեռովը, բայց վերջապէս գործած եմ ահամայ անարդարութիւններ. օրինակ, Իզմիտի առաջնորդ Յովակիմեան եպիսկոպոսին վրայ՝ Պարտիզակի քանի մը երիտասարդներու ինծի տուած անճիշդ տեղեկութիւններէն մոլորելով՝ աննպաստ դատում մը ըրած եմ տեհնով «Ծաղիկ» ամսագրին մէջ. Օրմանեան Պատրիարքին վրայ՝ Պոլսոյ քանի մը ծանօթ հայ անձնաւորութեանց կարծիքին հետեւելով՝ լինակիտի տուած շրջանի թիւերէն մէկուն մէջ շատ ծանր յօդուած մը գրած եմ. ետքէն տեսնելով Օրմանեանի մեծ արժանիքները որ իր ամբողջ կեանքին ու գործունէութեան մէջ ի յայտ եկած են եւ թէ ինչ անդին ծառայութիւն իբր Պատրիարք անիկա մատուց թրքահայութեան իր ճարտար ու ճապուկ ընթացքով նորանոր ջարդերու առաջին առնելով եւ որբանոցներու հաստատման ու խնամատ պեկավարման անձնապէս նպաստելով, գործած անարդարու-

թիւնս դարմանեցի՝ 1908ի կաթողիկոսական ընտրութեանց առթիւ Անտիտի մէջ գրուած յօդուածով մը, նոյնն ըրի վերջերս՝ Յովակիմեան արքեպիսկոպոսին հանգէպ՝ իր յօդակաւնին առթիւ։ Ասիկա առաքինութիւն իսկ չեմ համարիր, այլ տարրական պարտականութիւն։ Ահարոնեան ոչինչ բրաւ իր գործած սխալը դարմանելու համար։ Շիրվանզագէի եւ Քօլօլեանի առաջարկը առիթ մըն էր «յիմար բանը» դարմանելու, եթէ իբր կուսակցական մարդ, Յանձնաժողովին անդամ չէր ուզէր ըլլալ, զոնէ կրնար յօգուած մը գրել, նամակ մը ուղղել։ Ոչինչ բրաւ։ Ասով ինքն իսկ զիս կը ստիպէր ո ե է ձեւով իր յօդակաւնին չմասնակցելու։

Ասիկա զիս չ'արգիլէր հեռեւեալ շատ սրտատառիս երկու մաղթանքը ներկայացնելու իբր վերջաբան քրոնիկիս ահարոնեանական այս բաժնին. — 1. Կը մաղթեմ որ այն հազարներով Հայերը որ Ահարոնեանի յօդակաւնական հանդէսներուն գացին ներկայ գտնուիլ եւ զրազէս մը ծափահարել՝ գլեն ու կարդան անոր գործերը։ Եթէ այդ պղատոնական գրասէշները յօդակաւնէն առաջ ամենքն ալ գրականութեան գնահատման այդ գրական ապացոյցը տուած ըլլային, Ահարոնեան չէր գրուներ ծայրը ծայրին բերելու համար չարաչար ու անդադրում աշխատանքով ջգային սպառման հասնելու ստիպողութեան մէջ։ Հայը, յաճախ ըսած եմ ասիկա, տաղանդներ արտադրել զիտէ, բայց ոչ տաղանդները պահպանող, զարգացնող, զիտակից, զօրեղ, տարածուն «հասարակութիւն» մը կազմել, ատեն է որ այդ հասարակութիւնը կազմուի մեր մէջ, ատեն է որ մեր հայրենակիցներն բմբունեն թէ քանի մը տարին անդամ մը այս կամ այն մտաւորականին յօդակաւնը տօնելը գնահատելի երեւոյթ մըն է բայց չի բաւեր հայ ժողովրդին «գրասիրութիւնը» ապացուցանելու, պէտք է գիրքը իրապէս սիրել, երբ մանաւանդ այդ գիրքին հեղինակը վարպետ մըն է ինչպէս Շիրվանզագէ մը կամ Ահարոնեան մը։ Հայ գրականութեան ընդլայնումը, զօրացումը ասակից կախուած է զիտաւորապէս թող ո ե է ազգասէր Հայ իր որոշ հաճոյքներուն համար յաճախ շոյալօրէն յանձն առած նիւթական գոհարեութեան գէթ կէսը, քառորդը յանձն առնէ հայ գրքին համար, եւ հայ գրագէտն ալ ի վիճակի կ'ըլլայ՝ ասով իսկ՝ շատ

տեղի տրգինք տալու քան ինչ որ տուած է ցարդ։ 2. Երկրորդ մաղթանքս այն է որ Ահարոնեան մնայ զուտ զրազէտի, արուեստագէտ-զրազէտի ճամբուն մէջ ուր մտած է քանի մը տարիէ ի վեր։ Թող վաղ անցնի իր «մարգարէ»ի յաւակնութիւններէն։ Լաւ արուեստագէտ է ինք, բայց անյաջող մարգարէ։ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երբ մէկ կողմէն ինքնորոշային Ռուսիոյ եւ միւս կողմէն Քէմալական թուրքիոյ հզօր ուժերուն միջեւ սեղմուած, անասելի ճգնաժամի մը մէջ կը գրտնուէր, Ահարոնեան Փարիզ՝ բանախօսութեան մը մէջ կ'ազգակէր՝ «ես վախճողներից է որ միայն վախենում եմ, Հայաստանի պետութեան հիմունքներն ամրակուտ են...»։ Քանի մը ամիս յետոյ, ահաւոր փլուզումը տեղի կ'ունենար, որ կրնար ամբողջական եւ անդարմանելի ըլլալ, եթէ Հայ ինքնորոշային կառավարութիւն մը Հայաստանի գլուխն անցնելով եւ զայն նոր Ռուսիոյ զօրեղ պաշտպանութեան տակ գնելով անոր կեանքը չփրկէր եւ ապագան ամբօրէն չապահովէր։ Իր Սորպոնի ճառին վերջին մասին մէջ Ահարոնեան «զրծխեմ» կը գտնէ Հայ ժողովրդի ներկայ կացութեան ամբողջական պատկերը («Մեր զփխեմ օրերի այս թանձր ու ցուրտ միջոցաւ տարսուտների մէջ...») ու կը մարգարէանայ «Իր ժողովրդի (որովհետեւ մարգարէի լեզուով խօսելու համար) Հայ ժողովուրդը, Հայաստանը, Արաքոյ, Մասիսը, ամենքն ալ ան շատ յաճախ իբր կը յայտարարէ...» «Իրաւունքի եւ արդարութեան յաղթանակը, գերազայն յաղթանակը», որ թոյլ պիտի տայ բոլոր տարազիւ Հայերուն գտնալ ու համախմբուիլ ազատագրուած եւ ընդարձակուած Հայրենիքի ծոցը (առանց ըսելու թէ ո՞ր երկնային գօրութիւններն են որ պիտի գործեն այդ հրաշքը, որուն համարժէքը Երրայեցի մարգարէները կը սպասէին Ենօփայէն որուն անկեղծօրէն կը հաւատային)։ Ասոնք ոչ միայն անյաջող մարգարէութիւն են, այլ իբր գրականութիւն իսկ լաւ տեսակի չեն, մեյլտոսաժական բացազանջութիւն ըլլալով լոկ։ Այժմեան փոքրիկ Հայաստանը բարոյապէս շատ մեծ է մեզի համար, հոն է մեր բոլոր յոյսերուն — բանասօր, կարելի յոյսերուն — խարխիւսը, (եւ ոչ թէ ճառերուն մէջ ժխտելն Կոտարներու որ կիլիկիոյ ամբողջական պարպումի քառմնելի որոշման գործագրութեան իսկ առաջքը առնե-

լու համար ոչինչ բերն...): Հոն է իրականութիւնը, որ պիտի գործնայ, գարգանայ ու լրանայ: Հոն է կենդանի Հայրենիքը, որ ինչպէս հազարաւոր գաղթականներ՝ հակառակ իր դժուար ու նեղ պայմաններուն՝ արդէն իսկ իր ծոցին մէջ բնդունեցաւ վերջին տարիներու բնթաղքին, հետզհետէ ի վիճակի պիտի ըլլայ աւելի մեծ թուով տարագիր Հայերու իր ծոցը բանալու:

Իսկ թէ պիտի պատժուի հակամարդկային հրէշաւոր ոճիրը որ գործուեցաւ հայ ժողովրդին դէմ, ատոր ես ինքս բռնեմ մը չեմ գաղտնի բոլոր ուժովս հաւատալէ: Իրերու գերազոյն տրամաբանութիւն մը կայ աշխարհի մէջ, զոր մարդիկ կը կոչեն Արդարութեան սկզբունք, եւ որ իրական է, հիմքն իսկ եւ տիեզերական կեանքին, եւ որու վճիռով մարդկային պատմութեան մէջ միշտ պատժուած են այդպիսի ոճիրներ: Այդ ոճիրին պատիժն արդէն սկսած է, իրերու իսկ բերմամբ:

Գայով մեր ժողովրդի կացութեան, խոստովանինք որ վերածնած Հայաստանի մէջ ան երէկ է որ իրապէս «գժխեմ» էր, երբ ցեղը կը նուազէր, կը փճանար տասը ձեւով աղէտներու մէջ, ու մոլորեցնող, գինովցնող ծայրայեղ, անհիմ եւ ամուլ յոյսերու մէջ: Այսօր, օտար երկիրները ցրուած եւ անհայրենիք մնացած հարիւր հազարաւոր Հայերու կացութիւնն է որ արդարեւ տխուր է, բայց ան աւելի եւս տխուր պիտի ըլլար առանց Արագածի ստբը ապրող, աշխատող ու կարելիութեան սահմանին մէջ յառաջդիմող Հայրենիքի մը գոյութեան սրտապնդիչ գաղափարին: Իսկ այդ Հայրենիքին այսօրը, իր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ զոր բնաւ չեմ անտեսեր, ունի իր յուսատու, դրական կողմերը՝

ազդասէր Հայերը սփռուելու եւ խանդավառելու կարող, եւ լուրջ ու ամուր ապագայի մը թանկագին ու բեղմնաւոր նախապատրաստութիւնը կը ներկայացնէ ֆրագներով հարեցող ու հեռուն տեսնել գիտցող Հայուն համար:

Հայութեան կոչումը, — ըմբռնենք վերջապէս՝ հողային ծայրայեղ ու աղետաւոր բազմապահանջութիւններէ ու ամենադառն յուսախաբութիւններէ յետոյ՝ սա էական ճշմարտութիւնը, զոր երբեք պիտի չզոգրիմք քարոզելէ, — մեծատարած հողեր ունենալ կամ մշտական ու անհամեմատական պայքարներու մէջ մեր ուժերը մաշեցնել ձգտելու մէջ չէ, այլ ջանալու, ապահովուած խաղաղ հայրենիքի մը մէջ, որ աստիճանաբար դիմէ դէպ ի իր ազատութեան զարգացումը, կերտել հետզհետէ աւելի հզօր ու ինքնուրոյն ազգային մշակոյթ մը, մարդկային քաղաքակրթութեան վաստակին բերել հետզհետէ աւելի բարձր արժէքով մտաւոր ստեղծագործութեան բաժին մը:

Ահարձեան, իբր հայ բանին մեծ արուեստագէտ, ձամբորդին, Հայրենի կարօտին ու իմ Գիրքին պէս նորանոր գեղեցիկ գործեր արտադրելով, շատ աւելի լաւ կը ծառայէ հայ ցեղի ու մշակոյթի վերելքին, քան իր կարգին ջանալով արդիւնէ մեր արտասահմանեան Հայութիւնը Հայուն բուն կոչումը տեսնելէ, այդ կոչման տեսակէտով այժմեան փոքրիկ Հայաստանին ունեցած անհուն կարելորութիւնն ըմբռնելէ եւ իր բոլոր ուժերը հաւատքով ու խանդավառութեամբ այդ կոչման ճամբուն մէջ եւ այդ կենդանի Հայաստանին կատարած գործին իբր լրացուցիչ կիրարկելէ:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ